

M&L

MONUMENTEN EN LANDSCHAPPEN

4^e JAARGANG, NR. 2 - MAART-APRIL 1985 - TWEEMAANDELIJKS

Het Belle-Vuehotel en de Rotonde
(foto: P. De Prins, Sint-Lukasarchief, Brussel)

Redactie

Administratie voor Ruimtelijke Ordening en
Leefmilieu, Bestuur Monumenten en Land-
schappen.

Afdeling Pers & Voorlichting.

Belliardstraat 14-18, 1040 Brussel.

Tel. 02/513.99.20.

Eindredactie : H. Stynen.

Redactiesecretariaat : M. Hofflack.

Administratie en promotie : L. Tack.

Zetwerk : D. Torbeyns.

Productie en vormgeving : M. Ramakers.

Redactiecomité

Voorzitter : E. Goedleven.

Leden :

H. Craeybeckx (voorzitter K.C.M.L.),

E. De Temmerman (afgevaardigde van

Gemeenschapsminister K. Poma),

F. Vanderputte (Diensten van de Secretaris-
Generaal),

A. Bergmans, J. Braeken, M. Buyle, M. Celis,

W. Claes, A. Demey, J. De Schepper,

M. Fierlafijn, M. Hofflack, C. Lievens,

H. Jult, M. Ramakers, H. Stynen, L. Tack,

S. Van Aerschot, Hedwig Van den Bossche,

Herman Van den Bossche.

De verantwoordelijkheid voor de gepubliceerde artikels
berust uitsluitend bij de auteurs. Alle rechten voor
het reproduceren, vertalen of herwerken zijn
voorbehouden.

Redactioneel.	5
Het Belle-Vuehotel en de Rotonde (1910-1985) te Westende, een monument J. Vandenbreeden	6
Conservatie van textiel J. De Boeck en L. Masschelein	12
Het landschap Ertbrugge-Zwarte Arend in Wijnegem en Deurne L. Meesters en L. Wylleman	21
De restauratie van „De Olifant” in Brugge M. Goossens en H. Davans	41
2000 jaar Zwinstreek F. Welvaert	50
Summary	55
M&L Binnenkrant	[1-16]
B.M.L.-Activiteiten	[2]
Beschermingen	[9]
Literatuur	[11]
Buitenkrant	[13]

Abonnementsvoorwaarden

JAARABONNEMENT 1985 :

Belgie : 720 fr. (losse nummers verkrijgbaar voor 150 fr.)

G.P.'ers betalen : 600 fr.

Buitenland : 840 fr.

Uw abonnement gaat automatisch in na overschrijving op rek. nr. 000-
2001776-84 van het Fonds voor Monumenten- en Landschapszorg met
vermelding „M&L-jaarabonnement 1985”. U ontvangt dan alle num-
mers van het lopende jaar.

Zonder schriftelijke opzegging, voor het einde van elk kalenderjaar, wordt een abonne-
ment automatisch verlengd voor de volgende jaargang. Tussentijds kunnen geen abonne-
menten worden geannuleerd.

Advertentiewerving : De Ganzerik, J. Casier, Philipstockstraat 39, 8000 Brugge - Tel. 050/33.82.20.
Druk : die Keure, Brugge

In dit tweede nummer van haar vierde jaargang knoopt M&L opnieuw aan bij haar traditie van diversiteit van aanbod in de opgenomen artikels.

*Het monumentale gebouw dat de voorpagina siert, is de kustbezoeker allicht niet onbekend: het gaat om het **Belle-Vuehotel** dat op een strategische plaats aan de zeedijk van **Westende** in de kijker staat. Het is tevens het enige gebouw van Westende dat de eerste wereldoorlog — zij het beschadigd — heeft overleefd. Het werd gebouwd door architect Octave Van Rysselberghe (1855-1929), die tevens het aanlegplan en een aantal typegebouwen ontwierp voor deze badplaats die rond de eeuwwisseling tot stand kwam. De situering van het Belle-Vuehotel in de evolutie van het oeuvre van deze architect — die in zijn tijd in één adem met de beroemde architecten V. Horta en H. Van de Velde werd genoemd — is het onderwerp van de hier opgenomen bijdrage van **J. Vandenbreeden** van het Sint-Lukasarchief. Ze verschijnt naar aanleiding van de tentoonstelling die in Westende van 2 mei tot en met 15 augustus plaatsvindt in de Rotonde. Te vermelden is nog dat dit monumentale gebouw beschermd werd als monument bij Koninklijk Besluit van 27.4.1983. Op zich was dit geen al te eenvoudige zaak, mede door het feit dat het oorspronkelijke hotel inmiddels gedeeltelijk werd heringericht in appartementen met telkens andere eigenaars. De juridische en administratieve problemen die hierbij te kijken kwamen, zijn echter gelukkig niet onoverkomelijk gebleken.*

*Verder brengen **J. De Boeck** en **L. Masschelein** een uiteenzetting over de **conservatie van textiel** zoals die momenteel door het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium wordt toegepast. Het is niet alleen een bijdrage vol tips voor een verantwoorde omgang met dit 'gevoelige' materiaal, maar ook en vooral een uitgesproken pleidooi voor een professionele en vakkundige aanpak wanneer een restauratie onvermijdelijk is geworden.*

*Het **Landschap Ertbrugge-Zwarte Arend** in de Antwerpse regio wordt door **L. Meesters** en **L. Wylleman** van het Bestuur Monumenten en Landschappen doorgelicht. Dit kwetsbare gebied wordt in zijn geschiedenis en in zijn actuele componenten — zowel wat het landschap betreft als de bebouwing — geanalyseerd. Hoewel de bescherming van dit landschap inmiddels op goede weg is, blijft aandacht en waakzaamheid geboden.*

***M. Goossens**, eveneens van het Bestuur Monumenten en Landschappen, brengt, in samenwerking met architect **H. Davans** verslag uit over de recente restauratie van het gebouw '**De Olifant**' op de **Oude Burg te Brugge**. Dit merkwaardige pand, en meer bepaald de gevel, werd conserverend aangepakt, conform de actuele principes en op basis van de door het gebouw aangereikte desiderata. Hoe deze restauratie-optie tot stand kwam en doorgevoerd werd, verhalen de auteurs in hun bijdrage. Hierbij hebben zij de voortdurende dialoog met de geschiedenis uiteraard ingebouwd.*

Het Belle-Vuehotel en de Rotonde (1910-1985) te Westende, een monument

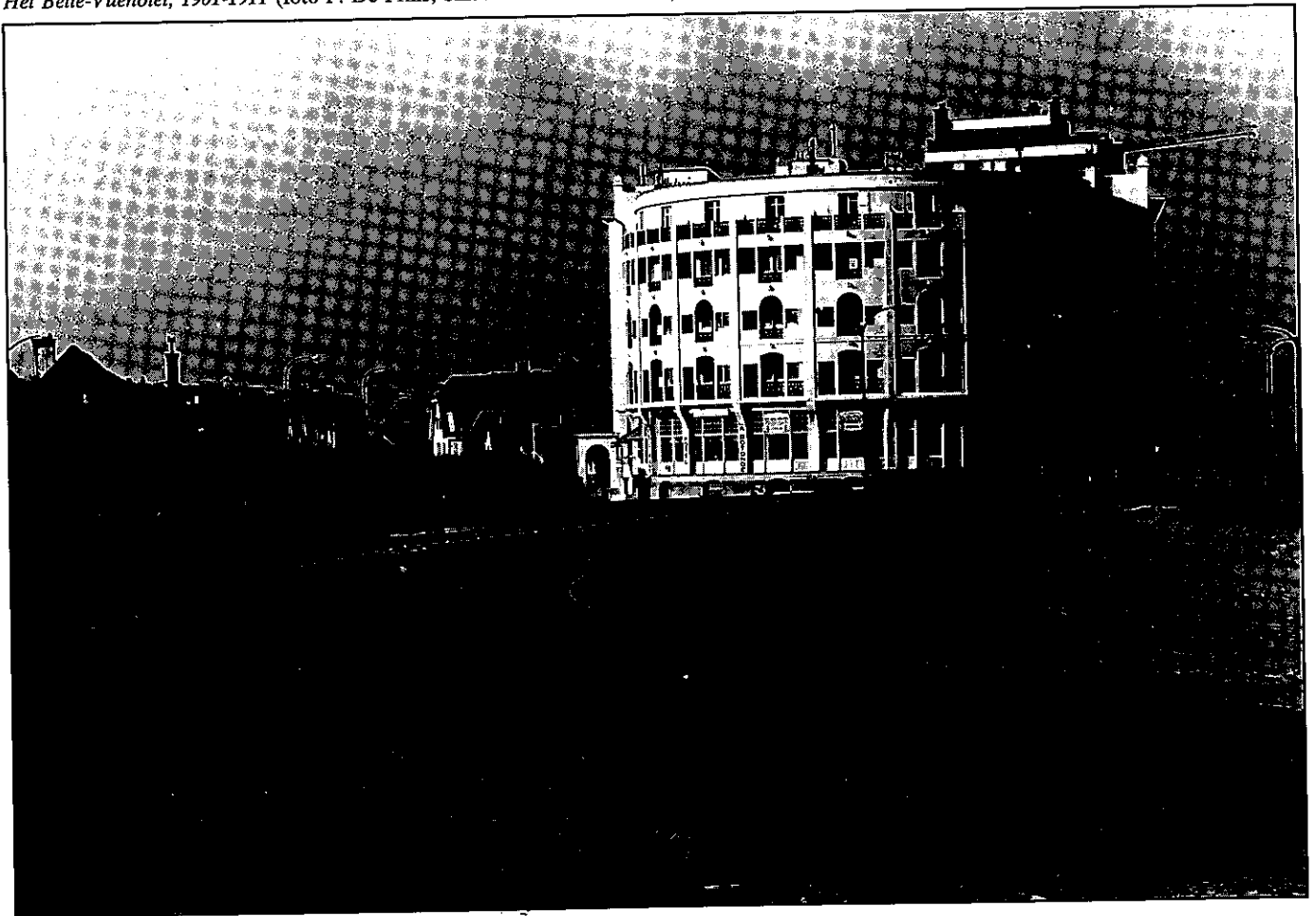
J. Vandenbreeden
Sint-Lukasarchief

Westende dankt zijn stedenbouwkundig aanlegplan en ook vandaag nog zijn origineel opgevat stratennet aan architect Octave Van Rysselberghe (1) en aan de 'wereldstadontwerper' Paul Otlet (2).

De verwoestingen aan de Belgische kust tijdens de twee wereldoorlogen, en nadien de niet in te tomen slopingsdrang onder invloed van het toerisme hebben er heel wat valabele gebouwen en landschappen van de kaart geveegd. In Westende overleefde uit Octave Van Rysselberghe's oeuvre praktisch alleen het Belle-Vuehotel met zijn amfitheatervormige voorbouw, de Rotonde. Omwille van de unieke kwaliteiten en van zijn vooruitstrevende vormgeving werd het gebouw op 27 april 1983 bij Koninklijk Besluit als monument beschermd.

De premodernistische tendens in dit architecturaal werk vormt het thema van dit artikel. De aanleiding is een overzichtstentoonstelling van 75 jaar bewogen geschiedenis: aanleg - opbouw - destructie - wederopbouw en restauratieaanpassing aan gewijzigde programma's en vernieuwde uitbatingsformules. Die geschiedenis wordt door het Sint-Lukasarchief in het gebouw zelf van 1 mei tot 15 augustus 1985 getoond.

Het Belle-Vuehotel, 1901-1911 (foto P. De Prins, Sint-Lukasarchief-Brussel).

Het oeuvre van architect Octave Van Rysselberghe werd nog te weinig bestudeerd (3) en over het algemeen wordt het amper gewaardeerd. Zo is bv. heel zijn internationaal oeuvre nog vrijwel totaal onbekend (4). In tegenstelling tot de waardering die zijn broer, kunstschilder Theo Van Rysselberghe geniet, moet er nog een lange weg worden afgelegd om zijn even valabel architecturaal werk bekend te maken. De waardering voor gebouwen loopt immers altijd een stuk achterop.

In het oeuvre van Octave Van Rysselberghe onderscheiden we drie perioden: een sterk italianiserende eclectische richting vanaf 1879, een art-nouveauperiode vanaf omstreeks 1896 en een premodernistische richting vanaf 1909. De eclectische periode bevat een zeer hoge graad van persoonlijkheid.

De vormtaal is weliswaar retrospectief maar tot originele combinaties samengebracht, zo bv. in het woonhuis voor graaf Goblet d'Alviella (5). Zijn art-nouveauperiode wordt gekenmerkt door een samenwerking met Henry Van de Velde. Het is dus niet vreemd dat ook Van de Veldes theorieën in verband met de natuur van het ornament ('de lijn is beelding van de kracht') verweven zitten in Van Rysselberghe's architectuur.

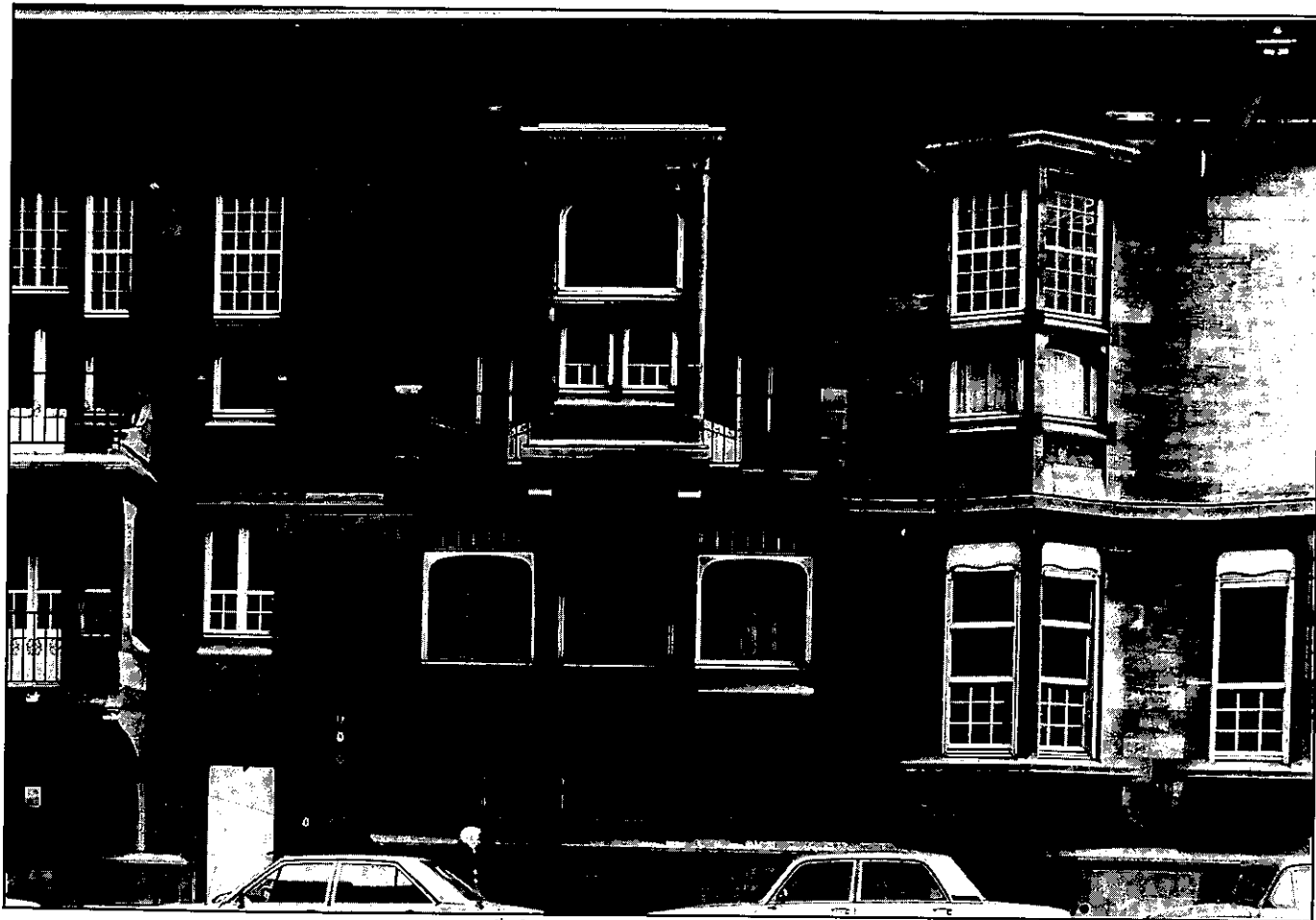
Zijn premodernistisch werk (o.a. Belle-Vue) wordt daarentegen beheerst door een strak volumespel en eenvoudige vlakverdelingen eigen aan die tendens. Het staat daar-

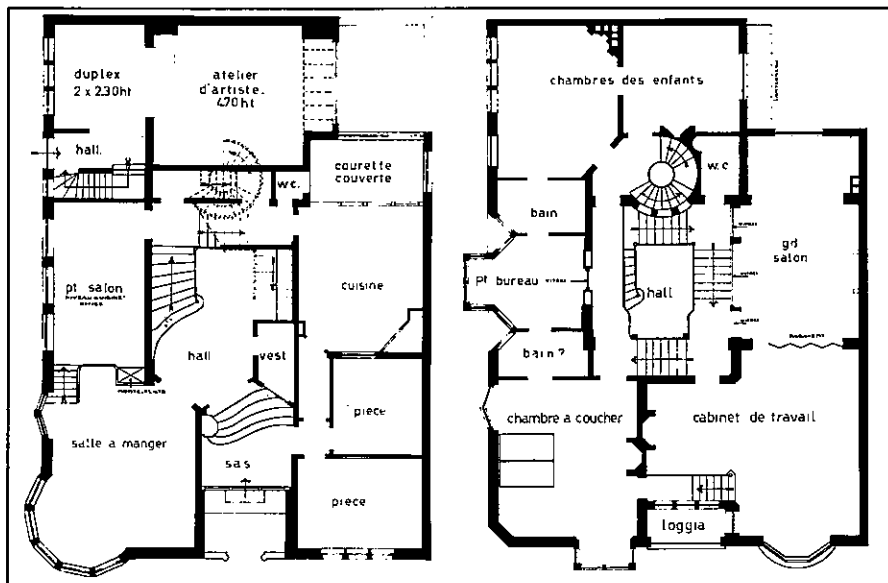
door eigenlijk in contradictie met al het voorgaande werk.

'De lijn is beelding van de kracht, haar activiteit komt overeen met die van alle elementaire natuurkrachten', schrijft Henry Van de Velde en 'de vorm die op zo een wijze ontstaat drukt de figuur uit van het interne krachterspel dat wij in alle materialen en vormen aanvoelen (...) op het moment dat de inwendige krachten hun energie hebben geneutraliseerd tot een perfect evenwicht van effect en oorzaak. Wij kunnen zo'n vormen bedenken, die dat evenwicht uitdrukken zonder ter hulp te gaan bij het ornament. Dat zijn de meest perfecte vormen' (6). Het duidelijkst wordt die theorie vertolkt door Van Rysselberghe in het herenhuis van Paul Otlet te Brussel (7). Hier bevat zelfs de planindeling en de ruimte-opbouw die dynamo-grafische structuur. Het plan werd opgevat als een (natuurlijk) organisme, dat zijn rechtstreekse expressie in de ruimte-opbouw krijgt en het in de diverse gevels vertaalt.

'Maar de diepere natuur van Octave Van Rysselberghe trok hem altijd aan en liet hem steeds terugkeren naar de Natuur die zijn grote passie was, zijn grote bewondering genoot, zijn raadgeefster en toevlucht was' (8). Op een andere wijze dan Victor Horta, maar evenzeer fundamenteel, leverde Octave Van Rysselberghe hiermee, een bijdrage tot de zo typische art-nouveau-architectuur.

Het Herenhuis Otlet, 1896 (foto P. De Prins, Sint-Lukasarchief-Brussel).

Het Herenhuis Otlet, plannen gelijkvloerse en eerste verdieping (illustratie A+ , 16 maart 1975).

Octave en Charles Van Rysselberghe (verzameling Familie Van Rysselberghe).

Links een detail van de inkom van het Herenhuis Otlet omstreeks 1900 (Illustratie C.L.P.C.F. Mundanum).

Rechts een detail van de gevel van het Belle-Vuehotel langs de zeedijk (foto P. De Prins, Sint-Lukasarchief-Brussel).

Het 'natuurlijk organisme' en de expressieve ruimte-opbouw van de Art-Nouveau-architectuur tegenover het strak volumespel en de eenvoudige vlakverdeling van Van Rysselberghes premodernistische periode.

Het Belle-Vuehotel op oude postkaart, detail (verzameling Van Troostenberghe, Middelkerke).

Het is dan ook uitzonderlijk en minstens eigenaardig dat Van Rysselberghe's aanpak vanaf 1909 grondig verandert. Op een nog niet verklaarbare wijze, maar vermoedelijk onder invloed van experimenten bij de 'Compagnie des Grands-Hôtels Européens', filiaal van de 'Wagons-Lits', heroriënteert hij zijn architecturale koers.

De zogenaamde 'linearist' (9) buigt de abstractie van de lijn om ten voordele van het belang van het volume en de vlakverdeling in architectuur. Louis Van der Swaelmen stelt in 1925 (10) dat Van Rysselberghe in België vóór de eerste wereldoorlog het leiderschap (11) in architectuur waarnam van die tweede periode die de lineaire vormconcepten uit de pionierstijd van de art-nouveau — de eerste periode — transformeerde.

Men kan geen betere omschrijving voor de architectuur van het Belle-Vuegebouw bedenken dan degene die Louis Van der Swaelmen op Van Rysselberghe toepast: 'De kunstenaars uit de tweede periode streefden er minder naar om volledige vernieuwers te zijn in tegenstelling tot de voorlopers uit de voorgaande periode (Hankar, Horta, Van de Velde). Zij tenderden naar een *rationele architectuur* die ze sober, zeker, maar nooit ascetisch aanpakten' (12).

Dat Van Rysselberghe geen radicale en integrale vernieuwing nastreefde blijkt duidelijk uit het concept van het Belle-Vuegebouw (13). Ondanks een nieuw voorkomen, de extreme versobering en het rationele van de architectuurvormgeving worden verwijzingen naar de

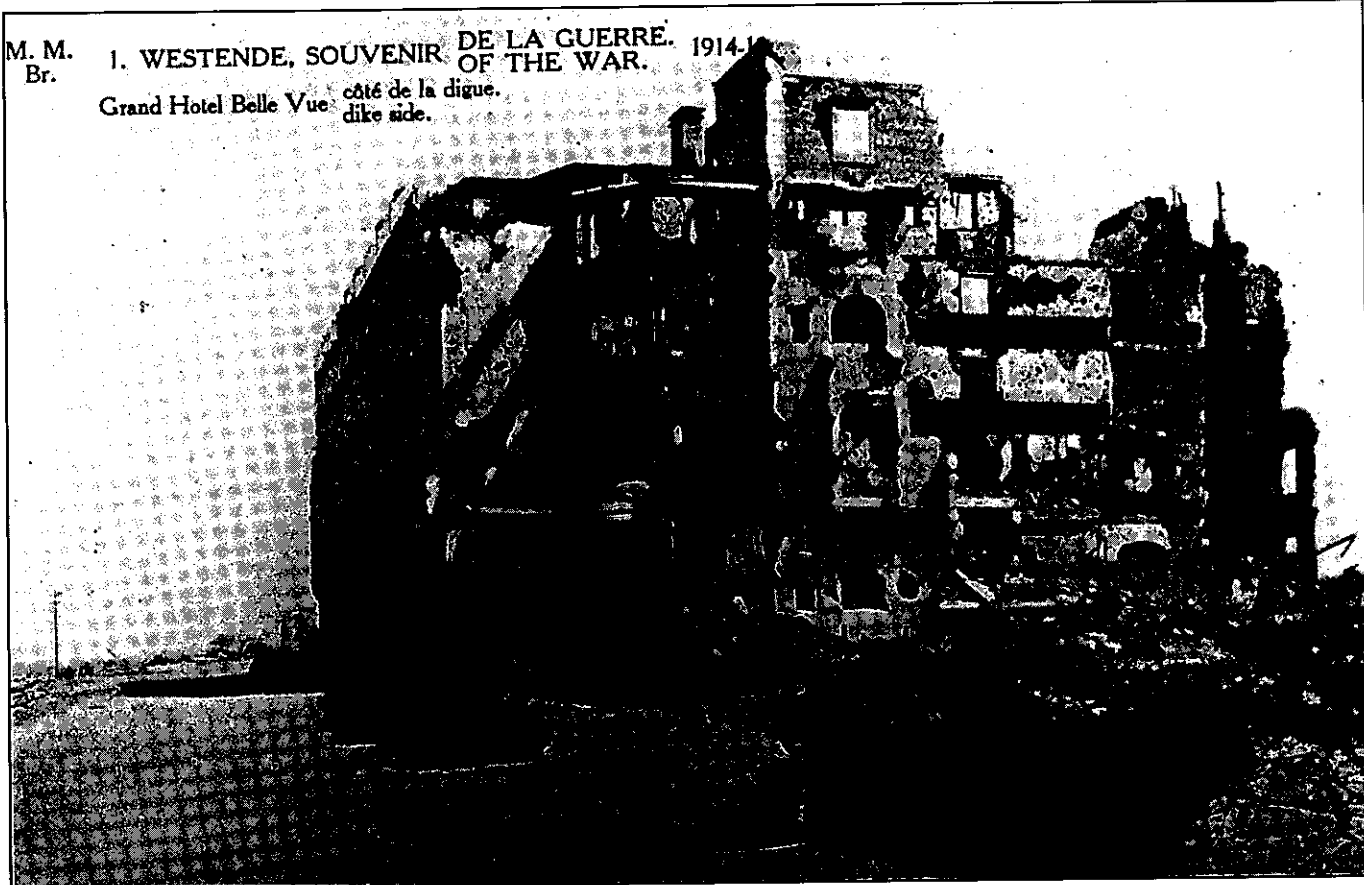
Het Belle-Vuehotel op de zeedijk, huidige toestand (foto G. Charlier).

M. M.
Br.

1. WESTENDE, SOUVENIR DE LA GUERRE. 1914-18
OF THE WAR.

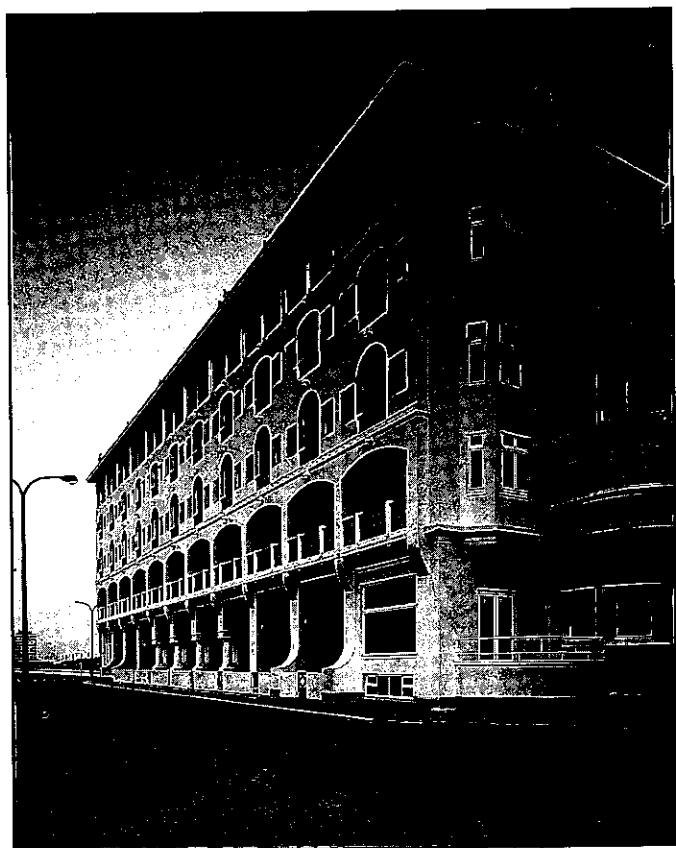
Grand Hotel Belle Vue côté de la digue.
dike side.

Boven: het toenmalige "Grand Hotel Belle Vue", na de oorlogsbeschietingen '14-'18 (verzameling Van Troostenberghe).

Onder: dezelfde invalshoek anno 1985

(foto L. De Prins, Sint-Lukasarchief-Brussel).

(academische) traditie absoluut niet geweerd. De eenvoudige volumes en vlakverdelingen integreren in hun soberheid toch nog heel wat klassieke architectuurelementen: monumentaalorde, (gerelativeerd belang van) symmetrie, ritmering door traveeënverdeling, de klassieke orde met basement en architraaf, verwijzingen naar de renaissancistische gevel- en planopbouw. 'Het classicisme van Octave Van Rysselberghe werd altijd met een zeker italianisme getint (...)' (14).

Dat modernistisch geïnterpreteerde classicisme wordt uitermate versoberd. De textuur en de eigenheid van elk materiaal ontbreekt omdat alles eenvormig wit is. En toch krijgt men tegelijk sterk de indruk van een ver doorgedreven rationalistische aanpak ingegeven door het bouwprogramma en weliswaar ook door de harde noodzaak om het vrij complexe programma in matige middelen te vertolken. De klassieke oorsprong van de architectuur blijft daarenboven nog een rol spelen.

Architectuur wordt niet herleid tot een functionalistische uitdrukking van een organogram, maar draagt een zekere hoeveelheid overtuiging (superflu) die vooral een rol speelt in de sobere verwijzingen naar de klassieke architectuurcanons. Dat te samen laten leven is uniek.

Wanneer we vandaag in sommige vormen van rationalistische architectuur meer en meer zielloosheid en zinloosheid aantreffen, dan zit er in Van Rysselberghe's architectuur voor ons nog een les vervat.

Bij het 'in memoriam Octave Van Rysselberghe' schrijft Louis Van der Swaelmen in 1929 volgende bedenking neer:

'Naast veel andere uitzonderlijke bouwwerken ontwerpt Van Rysselberghe de prachtige villa 'Les Terrasses'. Ze werd helaas gedurende de hele oorlog bestookt en tot in het diepste van haar grondvesten kapotgebombardeerd. Hij bouwde in Westende eveneens het ruime Belle-Vue-hotel, dat omwille van zijn stoer gestel uit gewapend beton wel wat weerstand bood. Van alle constructies die vóór de oorlog te Westende opgericht werden is dit nog het enige dat — sindsdien gerestaureerd — overeind is blijven staan.

Terecht kan men zeggen dat het zelfs Octave Van Rysselberghe's hoofdwerk en meesterwerk is'.

Voetnoten

(1) Octave Van Rysselberghe (1855-1929), Westende, aanlegplan, 1896-1903.

Voornaamste werken: — Koninklijk observatorium, Ukkel;
— Herenhuis Paul Otlet, Livornostraat, Brussel Uitbreiding;
— Belle-Vuehotel, de Rotonde, Westende;
— Diverse villa's te Westende.

(2) Paul Otlet (1868-1944), stichter van het Mundaneum. Samen met zijn vader, de bankier Edouard Otlet, stichtte hij de naamloze vennootschap 'La Westendaise' voor de uitbouw van Westende-bad.

(3) Stevens J. en Henvaux E., *Octave Van Rysselberghe 1855-1929*, in *A plus*, 1975, pp. 18-53.

Van Goethem I., *Octave Van Rysselberghe... een legende*. Sint-Lukas Brussel - Hoger Architectuurinstituut, Brussel, 1984. (onuitgegeven verhandeling).

(4) Van Rysselberghe werkte vanaf 1900 in opdracht van de 'Compagnie des Grands-Hôtels Européens'. Hij maakte plannen voor het Michel Palace te Sint-Petersburg, studies voor wijken in Boekarest, plannen voor de Transsiberische spoorweglijn en plannen voor Peking. Van Rysselberghe bouwde ook villa's in Tunesië en Polen.

(5) Sint-Gillis, Faiderstraat 10, 1882.

(6) Tijdens conferenties en lessen gegeven aan de Nieuwe Brusselse Universiteit (jaren 1894 en 1895) hebben wij de natuur van de lijn geanalyseerd en wij zochten verbanden te leggen tussen haar dynamische aard enerzijds en anderzijds de natuur en de functie van het ornament'.

Van de Velde H., *Les formules de la Beauté architectonique moderne*. Weimar, 1916-1917, pp. 63-75.

(7) Herenhuis Paul Otlet, Livornostraat 46, hoek Florencestraat, Brussel, 1896. Beschermd bij Koninklijk Besluit van 26.05.1984.

(8) Van der Swaelmen L., *Octave Van Rysselberghe, architecte*, in *La Cité*, nr. 11, 1929, p. 146.

(9) Van der Swaelmen L., *l'Effort moderne en Belgique*, in *La Cité*, nr. 7, 1925, p. 130.

(10) Idem.

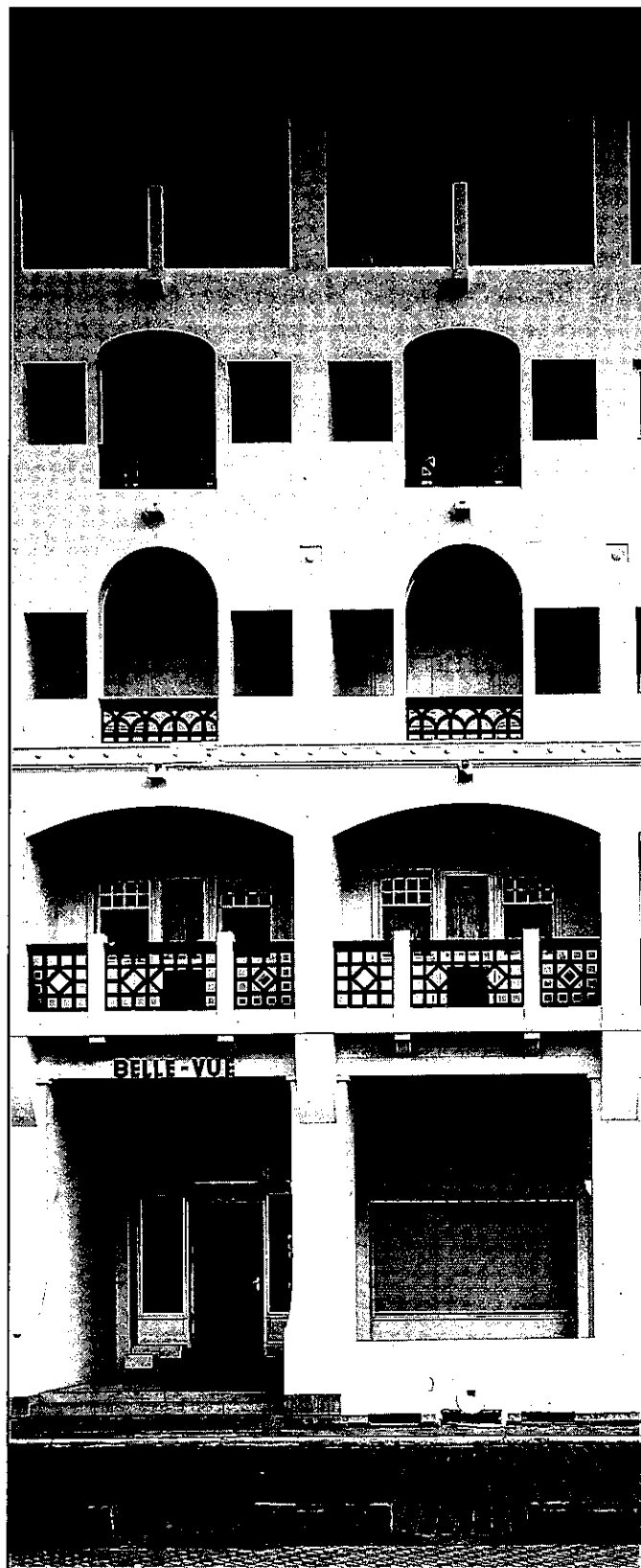
(11) Samen met architect Georges Hobé, die hij toch enigszins heeft overschat.

(12) Van der Swaelmen L., *l'Effort Moderne en Belgique*, in *La Cité*, nr. 7, 1925, p. 134 (haakjes en cursivering door ons toegevoegd).

(13) Westende, Hotel Belle-Vue, de Rotonde, 1909-1911. Gebouwd in opdracht van de 'N.V. Les Hôtels Balnéaires'. Het gebouw werd volledig vernield tijdens de eerste wereldoorlog, maar werd onmiddellijk nadien heropgebouwd in zijn oorspronkelijke staat. Ook tijdens de tweede wereldoorlog liep het gebouw zware schade op. Het werd heropgebouwd zij het met functiewijzingen. nl. een deel van het hotel werd omgebouwd tot appartementen.

(14) Van der Swaelmen L., *Octave Van Rysselberghe, architecte*, in *La Cité*, nr. 11, 1929, p. 145.

(15) Idem.

De gevelopbouw en de inkompartij langs de dijk
(foto P. De Prins, Sint-Lukasarchief-Brussel).

Conservatie van textiel

J. De Boeck en L. Masschelein
Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium

De textielkunst heeft in ons land van oudsher een belangrijke rol gespeeld. Wandtapijten uit Doornik, Brussel, Brugge, Antwerpen, Oudenaarde, Edingen.. werden in de hele wereld verhandeld. Gedurende eeuwen behoorden onze borduurwerkers tot de beroemdste van Europa. Kantwerk uit Brugge, Mechelen, Geraardsbergen en Brussel werd overal om zijn uitzonderlijke kwaliteit gewaardeerd. Tot op heden worden door de moderne kunstenaars deze oude tradities met succes verdergezet.

Het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium houdt zich sinds ongeveer vijftien jaar bezig met het bestuderen van de conservatie van dit belangrijk patrimonium. Deze bijdrage schetst een overzicht van de huidige stand van deze studie.

Voorafgaand onderzoek

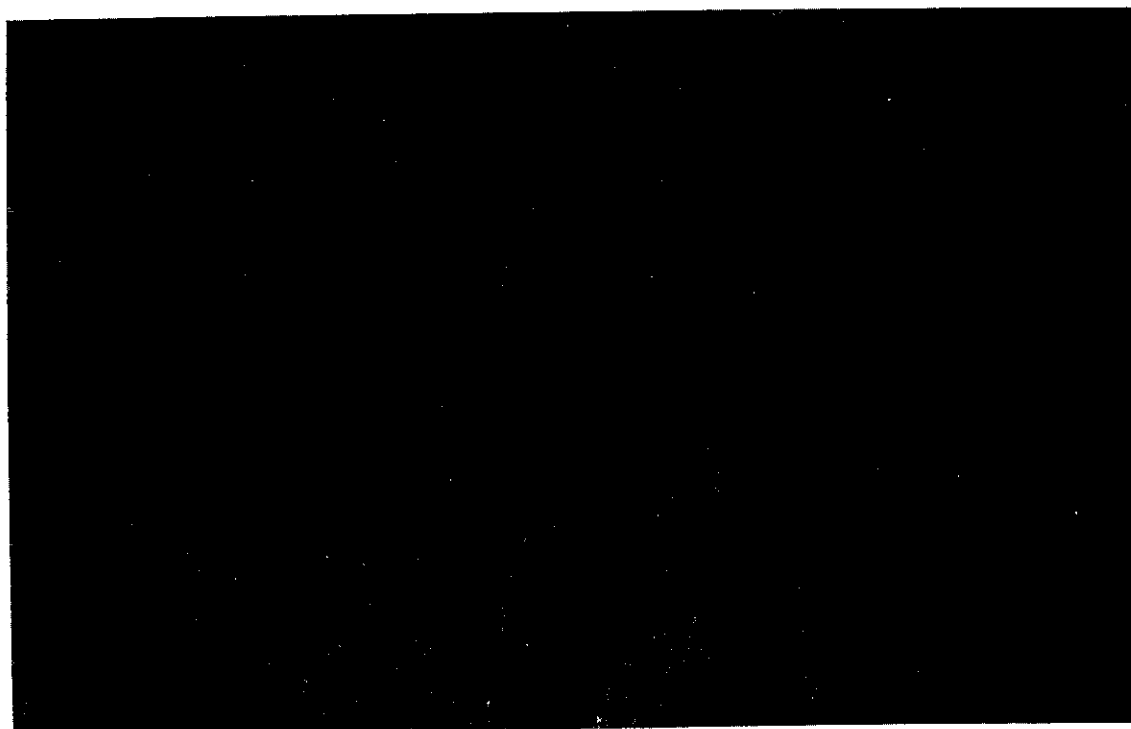
Het onderzoek ter plaatse

Een onderzoek ter plaatse is nodig voor elk stuk en voor elke behandeling. Men ziet hoe het textiel tentoongesteld of opgeborgen is, welke de klimatologische omstandigheden zijn en hoe het verlicht is. Men onderzoekt of er geen schimmels of insecten aanwezig zijn, die moeten verwijderd worden alvorens het stuk naar het atelier te vervoeren. De toestand van de vezels en de naden wordt nagekeken om de meest geschikte verpakkingswijze te kunnen bepalen voor het vervoer.

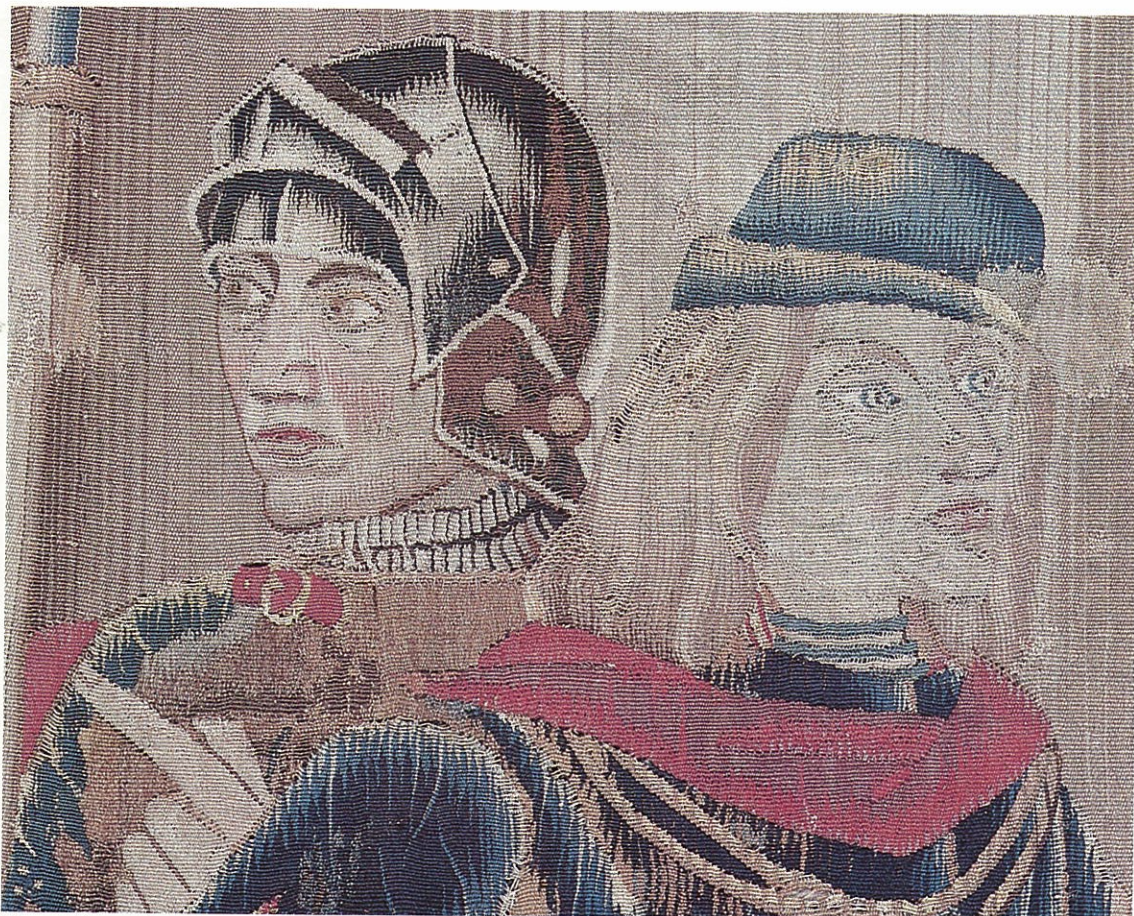
Beschrijving van de toestand vóór de behandeling

Het restauratiedossier moet een degelijke en grondige informatie over het voorwerp bevatten:

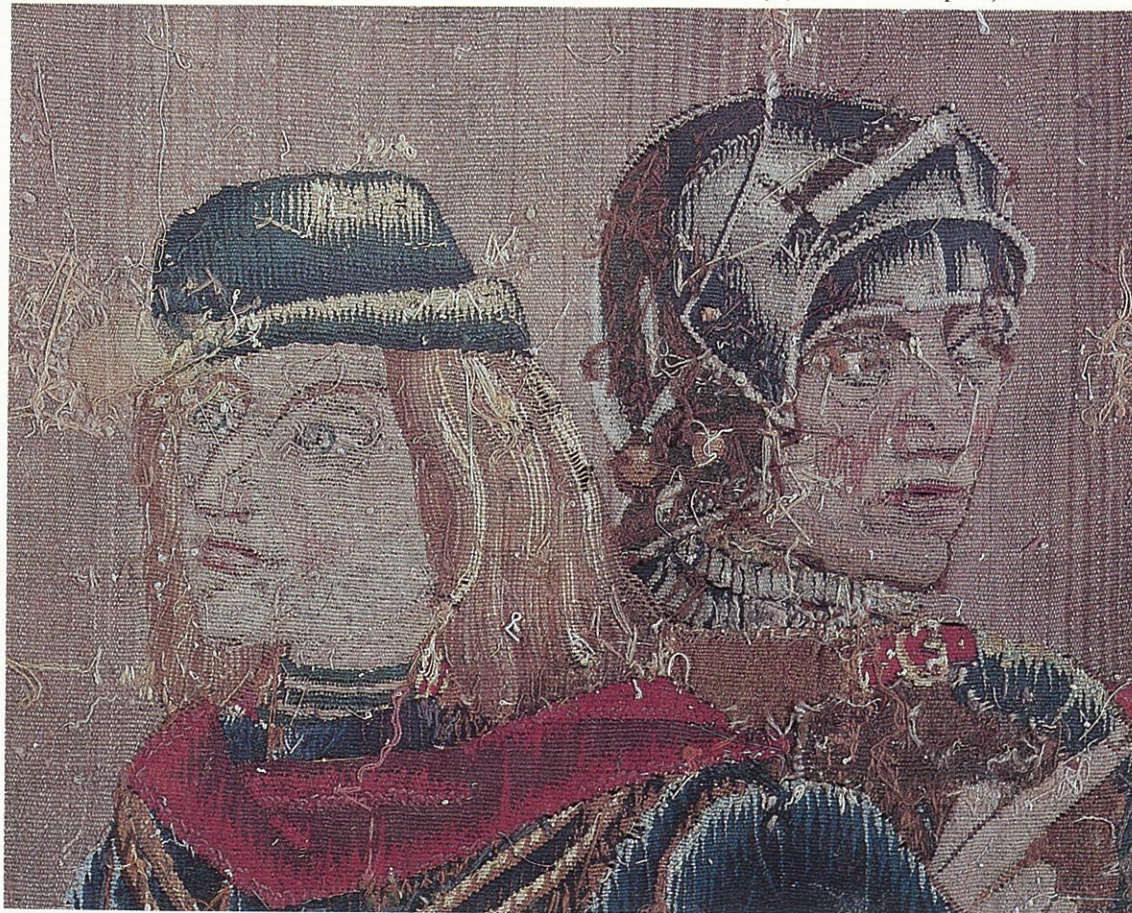
- een bibliografie van de verworven gegevens en een historische en artistieke situering;
- foto's en getekende schetsen, die zorgvuldig de voor- en achterzijde van de objecten documenteren. Hierop worden ook de plaatsen aangeduid, waar monsters voor de analyse werden gelicht. Soms wordt gebruik gemaakt van bijzondere fotografische technieken: foto's in infraroodlicht geven een duidelijker beeld van sommige 'samiet' (1), van de vroegere restauraties op wandtapijten, van tekeningen,... Röntgenstralenradiografie kan zeer nuttig zijn om de opbouw van metaaldraden te bestuderen;

Deze foto met infrarood licht toont ons de getekende gezichten en decoratie van een 12de-eeuws borduurwerk uit Soignies. Het betreft hier het hemd van de Heilige Landrie (copyright A.C.L.).

'Laomedon weigert de toegang tot Troje', fragment uit een 15de-eeuws wandtapijt uit Doornik. Boven een detail van de voorzijde vóór behandeling. Onder een detail van de achterzijde vóór behandeling (zie commentaar p. 16).

— de studie van de textuur en van de bindingen maakt dikwijls de identificatie van de weeftechnieken mogelijk. Dit kan een aanwijzing zijn voor een datering (2);

— de ketting- en inslagdraden worden onderzocht: het is belangrijk de aard van de vezels en de wijze van spinnen ervan te bepalen, omdat dit een rol speelt in de gedragingen van het weefsel bij het wassen;

— de identificatie van de kleurstoffen kan in sommige gevallen ook bijdragen tot een datering. In onze streken waren de gebruikte kleurstoffen voornamelijk van natuurlijke oorsprong. In 1852 werd 'mauvein' de eerste synthetische kleurstof, vervaardigd door Perkin. Gedurende vele eeuwen golden in onze streken de strenge voorschriften van de gilden, die slechts een beperkt gamma was- en lichtechte kleurstoffen toelieten. Voor de meeste textielen in wol en zijde is water dan ook het meest geschikte reinigingsmiddel, tenzij bij latere restauraties slecht geverfde draden werden aangewend.

De keuze van de behandeling

Reiniging

De reiniging van een oud textiel is altijd een zeer gevaarlijke onderneming. Ze dient zoveel mogelijk door voorbehoudende maatregelen uitgesteld te worden. Het is aanbevolen wandtapijten geregeld (om de zes maanden) te stofzuigen (zuigkop van een gaas voorzien). Kleiner textiel wordt bij voorkeur in een toonkast bewaard.

Het wassen van oud textiel met water heeft tegelijkertijd voor- en nadelen. Wanneer water in verouderde natuurlijke vezels binnendringt, vermindert hun sterkte. De poriën aan de oppervlakte gaan open en laten niet-gefixeerde kleurstoffen los. Wollen draden vertonen de neiging om te vervilten.

Water is nochtans een van de beste oplosmiddelen. Het kan enorm veel soorten vlekken oplossen. Een belangrijk voordeel van water is bovendien zijn vermogen om vervormingen, die zich door plooiën en hangen in de vezels hadden voorgedaan, te doen ontspannen. Uitstomen met organische oplosmiddelen is minder gevaarlijk voor het loskomen van kleurstoffen, maar die methode ontvet de vezels te veel en heeft ook geen positief effect op de vervormingen.

Wanneer het mogelijk is, verdient het wassen met water dus steeds de voorkeur. Voorafgaande testen moeten uitwijzen of de vezels en de verven waterrecht zijn: op elk soort vezel wordt een druppel water aangebracht. De reactie wordt onder de microscoop waargenomen. Aan de achterzijde van het textiel worden dan van alle gekleurde draden staaltjes genomen van ongeveer 0,5 cm. Die worden in proefbuisjes in een wateroplossing van een niet-ionisch detergent (0,1 g/l) aan de kook gebracht. Een deel van de stalen wordt tussen twee lagen absorberend papier gedroogd. De rest blijft gedurende de afkoeling in het proefbuisje (liefst één nacht). Wanneer noch op het papier noch in de oplossing enige verkleuring merkbaar is, mag men een reiniging met water ondernemen.

Het wassen moet zo snel mogelijk verlopen om de oude vezels niet te lang nat te houden. Men gebruikt zeer weinig neutraal niet-ionisch detergent (0,1 g/l) in lauw gedemineraliseerd water (20°). Wrijven is verboden.

Voor zeer broos textiel is enkel een spoeling met gedemineraliseerd water op een schuin geplaatste glasplaat toegestaan. Het water wordt door de vezels geperst met de handen of met een platte spons. Talrijke spoelingen met gedemineraliseerd water zijn nodig om zeker te zijn dat er geen spoor detergent in de vezels achterblijft. We beogen geen 'nieuwkuis', maar enkel het verwijderen van schadelijke verontreiniging.

Wanneer enkel uitstomen mogelijk is, geven we de voorkeur aan gedistilleerde white spirit, omdat de gewone gechloreerde oplosmiddelen (Per, Tri) sporen waterstofchloride bevatten, wat zeer gevaarlijk is voor oud textiel.

Consolidatie

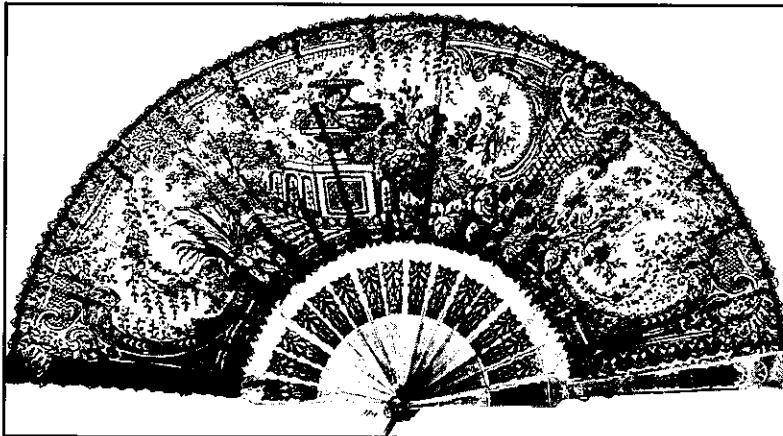
In alle ateliers van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium gelden dezelfde basisprincipes: de tussenkomst moet beperkt blijven tot de enige behandeling die nodig is voor de conservatie van het voorwerp. Het origineel moet zoveel mogelijk bewaard blijven, de nieuwe materialen mogen geen schade toebrengen aan de oude, zelfs niet na een lange periode. Alle ingrepen moeten omkeerbaar zijn. Elk textiel vraagt een eigen behandeling. We zullen hierna enkele voorbeelden aanhalen.

Behandeling

Kantwerk

Kant schijnt een zeer fragiel textiel. Het is echter sterk dank zij het gebruikte materiaal: linnen.

Onlangs werd een 19de-eeuwse kanten waaier behandeld uit de verzameling van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis (inv. 3749). Een oude foto uit het fotoarchief van het Instituut vertelde ons dat de kant in het begin van deze eeuw omgekeerd op de waaier gekleefd werd. Vermoedelijk werd hij toen ook gevoerd met mousseline. Door de lijm was deze in zeer slechte staat en moest hij verwijderd worden. Er werd aceton gebruikt om de verouderde lijm op te lossen. Na het voeren van de kant met een nieuwe zijden mousseline werd de waaier volgens de archieffoto terug in elkaar gezet. De staafjes werden gelijmd met tylose (een methylhydroxyethylcelluloselijm, waarvan de kwaliteit na veroudering getest is). De smalle staafjes, die aan de boven- en de onderzijde geperforeerd waren, werden met fijne zijde op de kant genaaid.

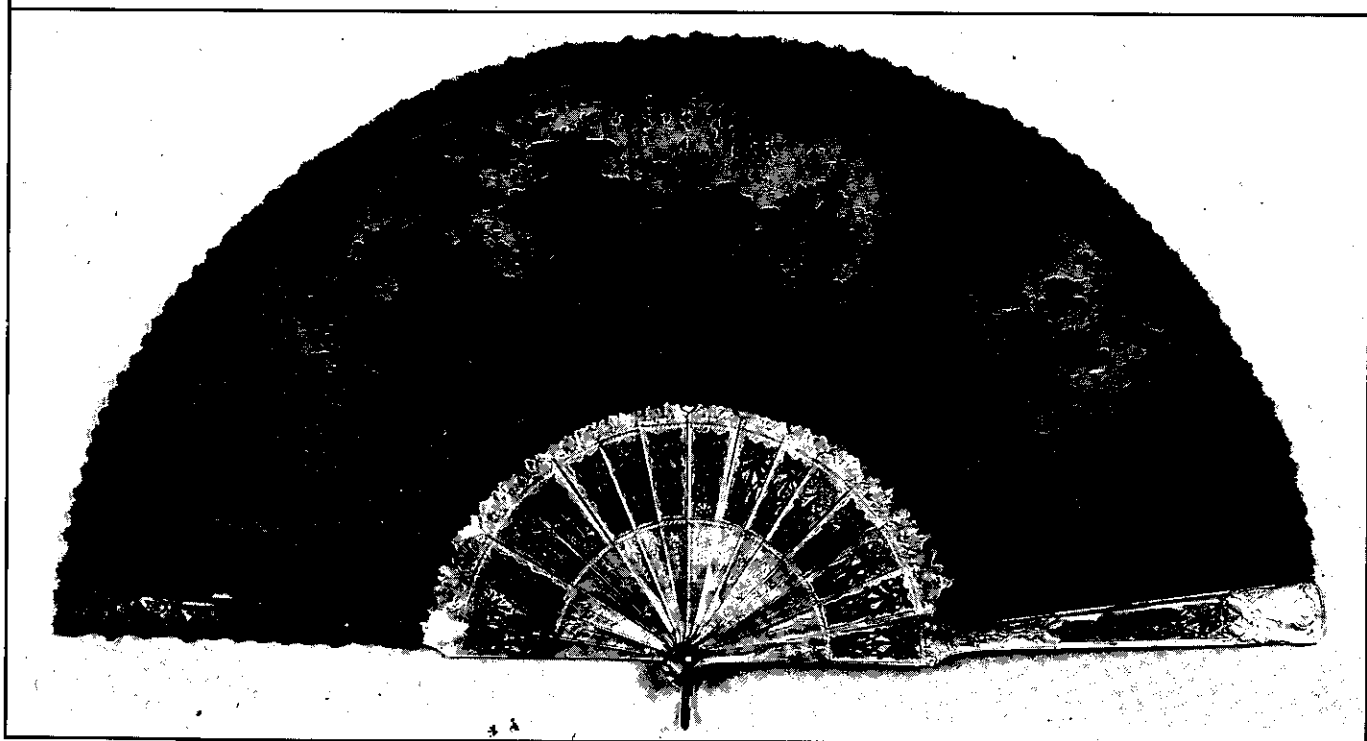
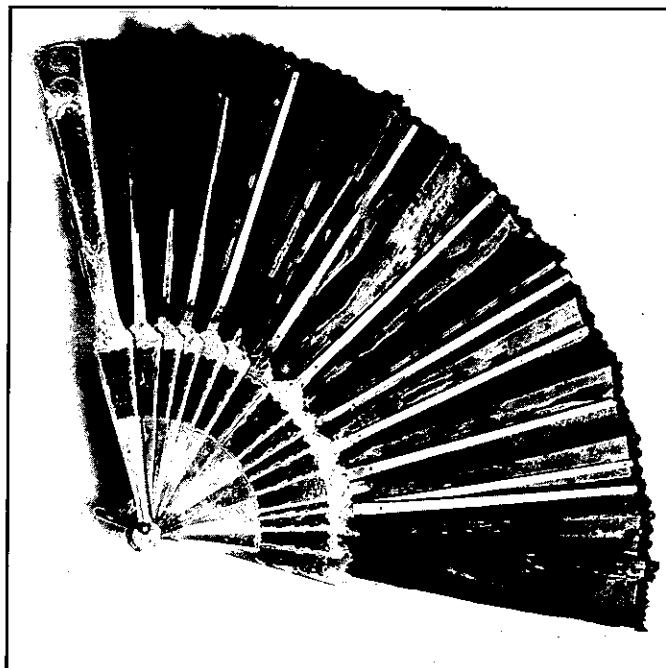
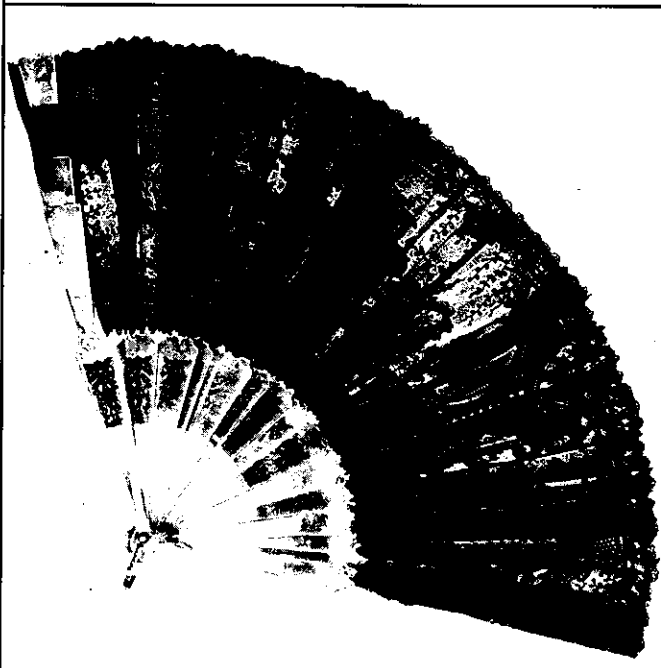

Kanten waaier uit de verzameling van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis.

Hiernaast: een oude A.C.L.-foto, waarop de originele samenstelling te zien was.

Hieronder: de waaier vóór behandeling (vóór- en achterzijde). Let op de omgekeerde plaatsing van de ivoren houder.

Onderaan: de waaier na de behandeling in zijn huidige staat (foto's copyright A.C.L.).

Over het algemeen proberen we geen lijm te gebruiken op textielvezels. Voor het ogenblik bestaat er geen enkele lijm die geen naden vertoont. Polyvinylacetaatlijmen zijn klevend op gewone temperatuur en trekken het stof aan. Polyvinylalcohol- en polyvinylbutidelijmen worden onoplosbaar. Acryl- en celluloselijmen zijn te stijf.

Het naaien blijft de beste methode voor consolidatie van textiel. Lijmen mag alleen in aanmerking komen voor hopeloze gevallen, die geen naden verdragen. Om die reden hebben we een verdoekingsmethode ontwikkeld naar het voorbeeld van de Japanse methode voor het bewaren van zijden kakemono's. Een hydrolisatie van stijfsel werd op punt gesteld om de tien jaar oude Japanse lijm na te bootsen (3).

Wandtapijten

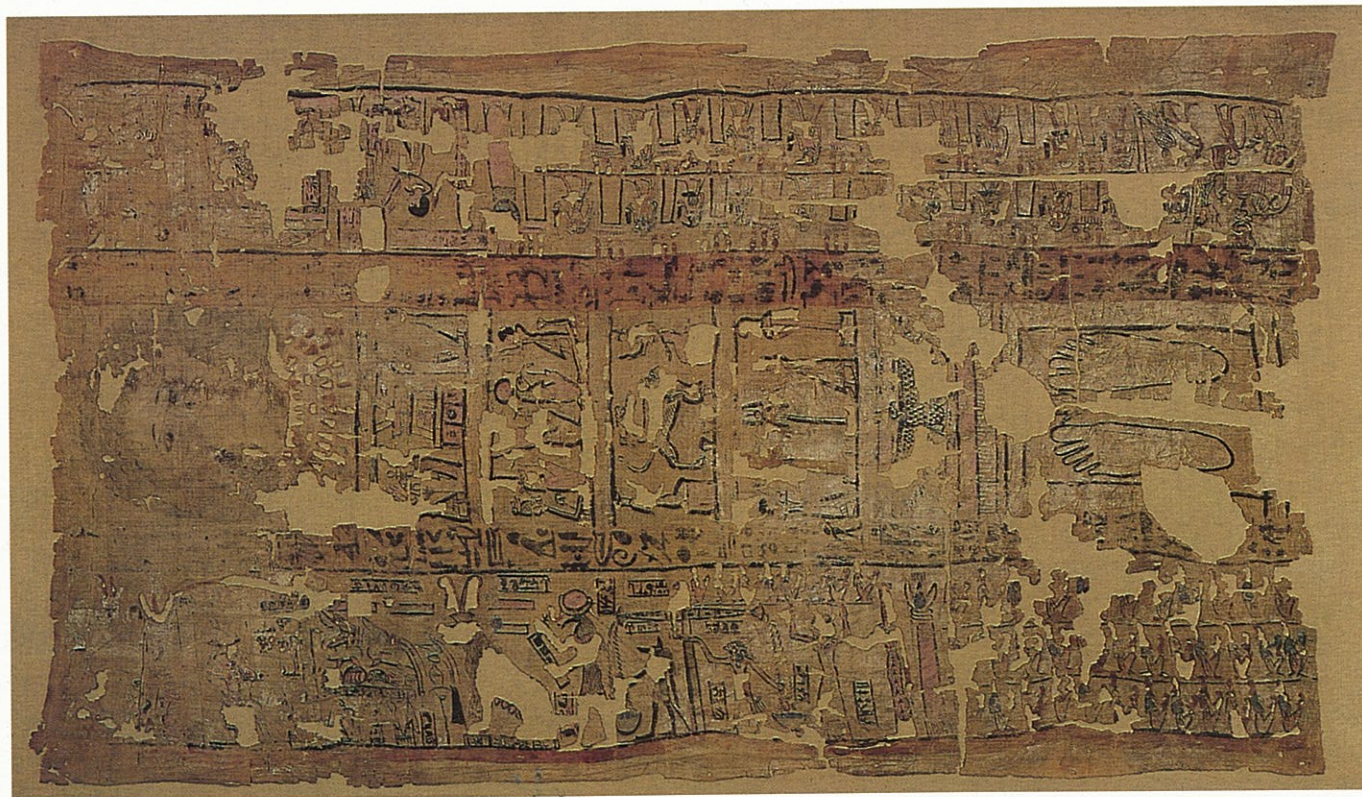
Het Doornikse wandtapijt 'Laomedon weigert de toegang tot Troje aan de Argonauten' stelt een episode voor uit de geschiedenis van Hercules. Het vormt een reeks met twee andere tapijten, die beide in het bezit zijn van het *Musée d'Histoire et d'Archéologie* te Doornik. Ze worden einde van de 15de eeuw gedateerd. Hercules en Jason bevinden zich links op de voorgrond, vóór de muur van Troje. Een kopie van dit wandtapijt, waarbij de linkerzijde groter is, maar de rechterzijde een stuk ingekort, bevindt zich in het *Joslyn Art Museum* te Omaha (V.S.).

Het betreffende wandtapijt had reeds vele restauraties ondergaan, waarbij weinig rekening gehouden werd met de originele tekening of kleur. Grote oppervlakken werden herweven in kleuren die niet lichtecht zijn. De oorspronkelijke wollen kettingdraden werden vervangen door linnen of katoenen draden, wat vervormingen veroorzaakte. Het tapijt werd langs de vier zijden versneden en er werd een valse boord rond genaaid.

Tengevolge van al deze ingrepen werd besloten het tapijt enkel te consolideren. Ondanks het feit dat de drie belangrijke kleurstoffen (wede, indigo en meekrap), die in dit oude tapijt verwerkt werden, wasecht zijn, kon het toch niet in water gereinigd worden omwille van de restauraties, die deze eigenschap niet bezaten. Het tapijt werd enkel bevochtigd met sponsen en gedemineraliseerd water. Zo was het mogelijk de draden terug op hun plaats te leggen. De vezels waren na deze minieme behandeling reeds merkbaar versoepeld.

Alvorens over te gaan tot de consolidatie van het geheel, werden de gaten genaaid. Het consolideren bestond uit het fixeren van het tapijt met een steek (de inslagsteek) op een linnen voering. Het linnen was voorafgaandelijk geleverd met lichtechte kleurstof in de kleur van de ontbrekende inslagdraad. De te fixeren gedeelten werden aangeduid op een kalk, die op ware grootte was uitgetekend. We fixeerden de zwakke plaatsen (ook in de oude restauraties) en de blootliggende of gebroken kettingdraden.

Ptolemaïsch doek (323-330 vóór Christus) vóór behandeling (foto G. Charlier).

De inslagsteken werden schaakbordsgewijze geplaatst om de 3 cm en meten zelf ongeveer 4 cm. De kleur van de zijden draad, waarmee men werkt, is gekozen volgens de tint van de inslagdraad.

Daar het wandtapijt vroeger versneden was langs de vier zijden, werd besloten de boorden af te werken door een boord van 4 cm van de voering zichtbaar te laten. Deze werd geverfd in een neutrale kleur.

Het geheel werd gevoerd met fijn wit, gewassen, linnen. De voering werd vastgelegd met steken, die verticale overlappende lijnen vormden. Achteraan waren de steken zichtbaar en gingen om de 2,5 cm over één kettingdraad. Het geheel werd bovenaan voorzien van een 10 cm brede klittenband, die het gewicht over de gehele lengte verdeelt.

Textielfragmenten

Een totaal andere werkwijze werd toegepast bij de conservatie van een beschilderd Ptolemaïsch doek (323-330 vóór Christus), met als afmetingen 199×119 cm. Het doek is in het bezit van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis te Brussel.

De beschildering van dit doek werd vervaardigd op basis van gom en was zeer gevoelig voor water. Het geheel was met zijden draad op een katoenen ondergrond vastgenaaid. Bovenaan op het gelaat was een groot aureool zichtbaar, veroorzaakt door water, dat over het gelaat was gelopen en zo de kleurstof had doen verdwijnen.

Er werd geopteerd voor een reiniging met water, daar het vuil enkel daarin oplosbaar bleek en het textiel een lage zuurtegraad (pH) had. Eerst moest dan wel de beschildering gefixeerd worden. Dit werd uitgevoerd met een fijn penseel en een oplossing van 10% paralloid in toluen, enkel op de geschilderde delen.

Voor de reiniging werd het doek op een schuin geplaatste glazen plaat gelegd, die bekleed was met een blad melinex. De oude voering, waarvan de naairesten verwijderd werden, was reeds opgerold en weggenomen. We lieten gedemineraliseerd water over het doek vloeien. Wrijven was uitgesloten. Wanneer het weglopende water zuiver bleek en de zuurtegraad (pH) zeven was, werd het overtollige vocht weggenomen met absorberend papier. Na het drogen werd onder de melinex een geverfde linnen voering geschoven, die dezelfde kleur had als de ondergrond van het doek. Vervolgens werd de melinex opgerold en weggeschoven. De linnen ondergrond werd op een raam vastgezet. Met haarfijne tweedraadszijde werd het textiel hierop gefixeerd. Er werd niet in de stof geprikt, maar in de lacunes. Eén grote Boulognestek ging van de ene lacune in de andere en werd ook in die gaten vastgelegd. Op die manier waren het enkel die fijne draden, die het doek op zijn plaats hielden. Ophangen van het doek was onmogelijk. Het werd gemonteerd op een harde ondergrond, die schuin opstelbaar is in een toonkast.

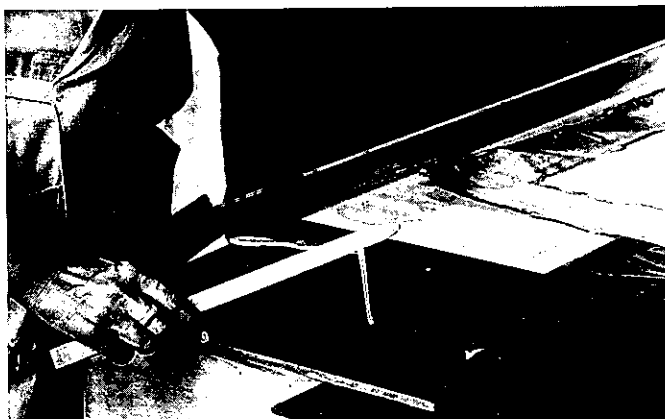

16de-eeuwse kazuifel uit de Sint-Remigiuskerk te Baarle-Hertog. Foto vóór behandeling (foto copyright A.C.L.).

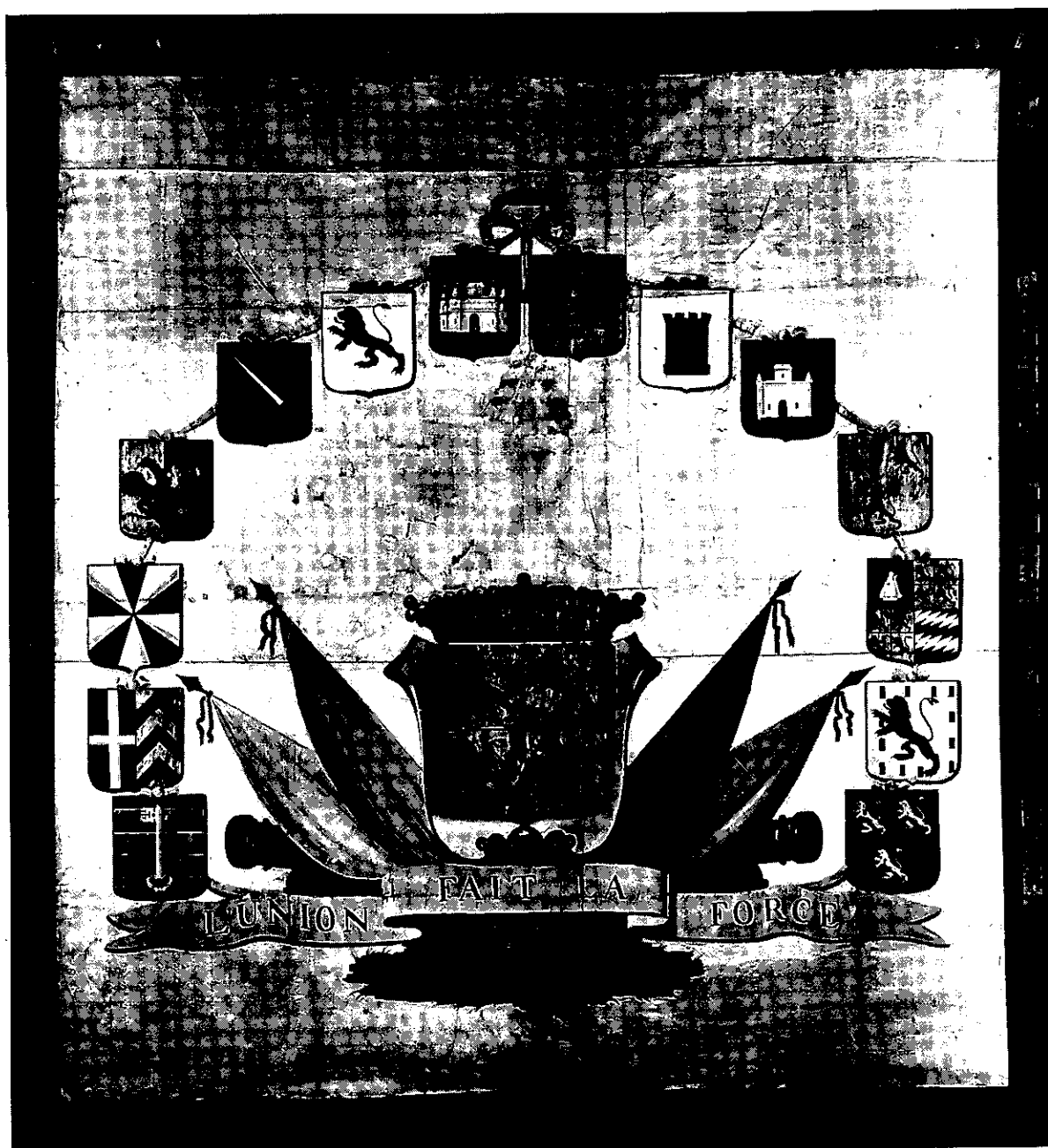
Borduurwerk

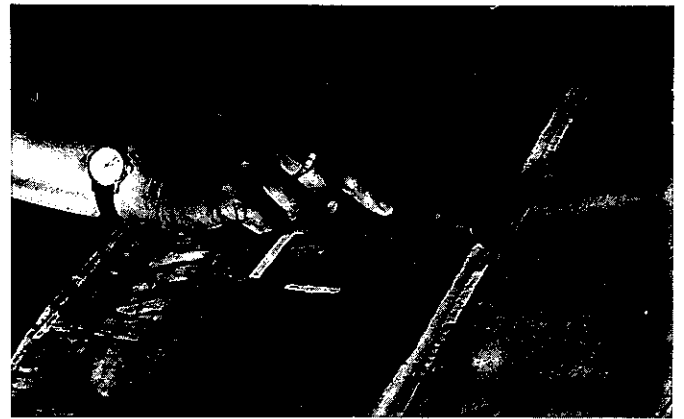
Oude borduursels zijn meermaals ingewerkt in kledingstukken. Zij vragen daarom een welbepaalde behandeling. We conserveerden een 16de-eeuws goudborduurtsel op een kazuifel van de St.-Remigiuskerk te Baarle-Hertog. Het borduurwerk was in kruisvorm op de achterzijde van de kazuifel aangebracht. De voorzijde was versierd met een 18de-eeuws weefsel.

Het borduurwerk werd van de kazuifel losgemaakt. Alle storende oude restauraties werden verwijderd. Alles werd genoteerd op een kalkpapier, dat op een foto was geplaatst. Op de achterzijde van het tafereel met Abraham en Isaac was er een papier met een onleesbaar opschrift aangebracht. Dit werd voorzichtig losgemaakt en apart bewaard.

Vlag van de vrijwilligers van Henegouwen: in fijn Japans papier worden reepjes gekerfd en gescheurd. Deze worden ingelijmd en op een fijn geschaafd latje gerold, de lijm aan de buitenzijde.

Deze smalle strookjes worden deeltje bij deeltje op de scheuren geplaatst om het geheel reeds bij elkaar te houden en vervorming te voorkomen bij de verdere behandeling (foto's copyright A.C.L.).

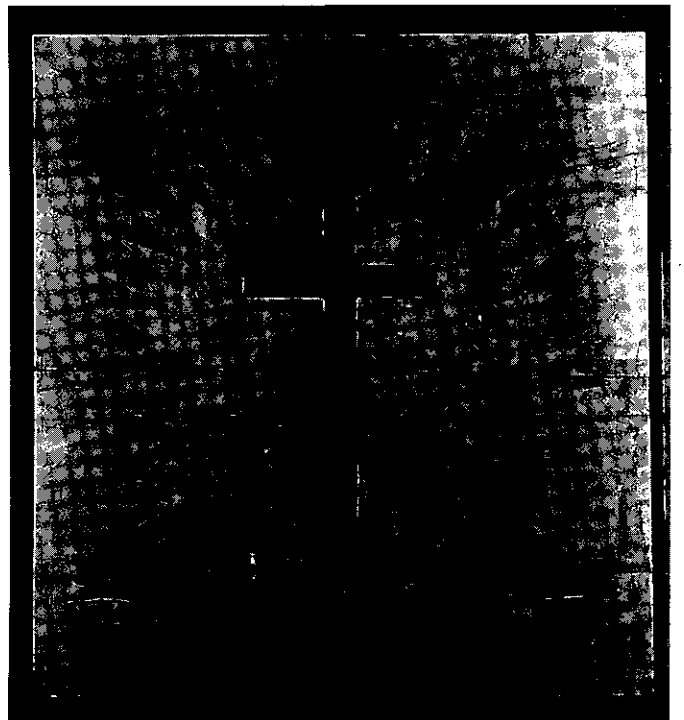
De losliggende gouddraden werden op een fijne linnen ondergrond gefixeerd met fijne platte goudkleurige zijde. Er werden geen gouddraden vervangen. De gebruikte steek was telkens aangepast aan het originele borduurwerk. De zilveren draden werden met een fijne tweedraadszijde vastgelegd.

De vleespartijen, waarvan het borduurwerk bijna volledig was weggesleten, werden met fijne tweedraadszijde lichtjes in een vleeskleurige tint geborduurd, zodat ze herkenbaar werden. Tenslotte werd het geheel terug op zijn oorspronkelijke plaats op de kazuifel genaaid.

Vlaggen

Vlaggen zijn doorgaans zeer slecht bewaard. Ze vertonen scheuren en hebben de neiging om bij elke aanraking tot poeder te vergaan. In dergelijke gevallen is lijmen de enige oplossing. Als voorbeeld kozen we de tweezijdige 'Vlag van de vrijwilligers van Henegouwen' (1790, met op de voorzijde de wapens van Henegouwen boven het opschrift *L'Union fait la Force* en op de andere zijde een kruis in een aureool boven de inscriptie *nous vaincrons sous ce signe*, 165 × 165 cm). De vlag werd losgemaakt uit de lijst en de twee zijden (twee stoffen)

Hiernaast en onderaan rechts: de vlag van de vrijwilligers van Henegouwen na behandeling, vóór- en achterzijde (copyright A.C.L.). Hieronder: de vlag met de rugzijde bovenaan tijdens behandeling. Men ziet de scheuren en lacunes (copyright A.C.L.).

werden afzonderlijk behandeld. Met fijne bandjes uit Japans papier en gehydroliseerd stijf sel werden de scheuren langs de achterzijde dichtgekleefd. Nadien werd de hele oppervlakte gevoerd met fijn Japans Papier. Een raamwerk met aan beide zijden een unalutplaat met gaatjes en vellen niet-zuurhoudend karton dient als basis. De vlaggen werden hierop aangebracht en enkel de randen werden met stijf sel op het niet-zuurhoudend karton gekleefd.

Tentoonstellen en opbergen

De relatieve vochtigheid in de zalen en de bergplaatsen dient tussen de 50 en 55% te blijven, met een omgevings-temperatuur van maximum 20°C. Schommelingen moeten zo klein mogelijk gehouden worden.

Textielen mogen nooit tegen een buitenmuur gehangen worden en evenmin bij een warmtebron.

Het is aanbevolen een lichtintensiteit van 50 Lux niet te overschrijden. Ultraviolette stralen moeten door filters tegengehouden worden.

Men moet steeds voor ogen houden dat om het even welke spanning de slijtage van de vezels versnelt: plooiën, hangen, in een lijst opspannen, spelden gebruiken, achter een glas persen,... zijn gevaarlijk voor oud textiel.

Wandtapijten dienen opgehangen te worden. Het is dus nodig ze met een lichte en sterke voering te steunen en een klitterband over de gehele breedte te naaien. Ze mogen nooit langer dan één jaar tentoongesteld worden. In de bergplaats moeten ze op rollen bewaard worden. Deze rollen dienen van zuurvrij karton te zijn met een diameter van minstens 15 cm. Indien men niet over zuurvrij karton kan beschikken, moet men de andere materialen met een melinexfolie isoleren, met daarop nog een gewassen witte katoenen doek. De kettendraden van het wandtapijt worden verticaal op de rol gelegd met de voorzijde naar boven. Het geheel wordt dan met een witte, gewassen katoenen doek bedekt.

Kleinere voorwerpen zoals borduurwerken, geborduurde vlaggen, kant, ... worden liefst op een schuin geplaatste ondergrond in een toonkast voorgesteld. Ze worden in schuiven het best vlak bewaard.

Kledingstukken moeten soms ook opgehangen worden. In toonkasten moet men ervoor zorgen mannequins van de goede afmetingen te kiezen. Een flanellen hoes op de mannequin kan nuttig zijn om zware rokken te steunen met hun klevend oppervlak.

In de bergplaatsen kunnen ze op kapstokken bewaard worden, op voorwaarde dat deze breed genoeg zijn om het gewicht goed te verdelen, zodat de klederen niet te dicht op elkaar gedrukt zijn, en dat ze elk met een katoenen of cellofaanhoes beschermd worden.

— Wanneer de kleren vlak tentoongesteld of opgeborgen worden moet men ervoor zorgen in de plooiën opgerolde katoenen doeken of zuurvrij papier te leggen.

— Alle voorwerpen moeten in de bergplaatsen tegen stof beschermd worden: daarvoor mag men niet-zuurhoudend papier, cellofaan of gewassen witte linnen- of katoenen doeken gebruiken. Plastic zakken zijn niet geschikt, aangezien ze vochtigheid kunnen insluiten, wat het groeien van schimmels bevordert.

— Kasten mogen uit geschilderd materiaal of liever uit beukenhout gemaakt zijn. Eik en naaldbomen zijn te vermijden want ze geven gevaarlijke stoffen af. Hout in het algemeen is een goede buffer tegen de schommelingen van vochtigheid en temperatuur.

De stukken mogen nooit op elkaar gestapeld worden. Probeer altijd genoeg ruimte in de laden en de kasten te voorzien om gevaarlijke wrijvingen te vermijden.

— Bovendien is een strenge hygiëne en een regelmatig kuisen van de zalen, de kasten en de vitrines van het grootste belang.

De conservering van textielvoorwerpen heeft zich de laatste jaren opmerkelijk ontwikkeld. Het ging gepaard met het besef van het belang van de textielkunst in onze cultuur. Het is in het verleden lang de gewoonte geweest versleten delen van textielen te hernieuwen.

Jammer genoeg heeft dat tot gevolg gehad dat sommige textielen (bv. wandtapijten) bijna geen oorspronkelijke draden meer bevatten.

Textielkunst moet in dezelfde mate als schilderkunst of beeldhouwkunst geëerbiedigd worden. Het doel van de conserveringsbehandelingen is hetzelfde: het kunstvoorwerp zijn esthetische waarde teruggeven en tegelijkertijd zijn materiële eenzelligheid bewaren.

Voetnoten

(1) Weefbinding.

(2) De Jonghe D. en Tavernier M., *De textielresten uit graf 6, in Maria van Bourgondië, een archeologisch historisch onderzoek in de O.-L.-Vrouwekerk*, 1982, p. 207-234.

(3) Van Steene G. en Masschelein-Kleiner L., *Modified Starch for Conservation Purposes*, in *Studies in Conservation*, 25, 1980, p. 64-70.

Bibliografie

— Masschelein-Kleiner L., 'Le nettoyage des textiles anciens', *Bulletin K.I.K. - I.R.P.A. XIII* (1971-1972), p. 215-221.

— Masschelein-Kleiner L., 'Conservation of very brittle textiles', Samenvatting uit een Internationaal textielcongres te Como (It) 'International Conference on the Conservation and restoration of textiles' (1980), p. 245-250.

— De Boeck J., *The Conservation of a Coptic Sprang Cap*. Samenvatting uit een Internationaal Textielcongres te Como, (It.) *International Conference on the Conservation and restoration of textiles* (1980), p. 159-162.

— Masschelein-Kleiner L., Vandermeersch-Coppens-d'Eeckenbrugge B. en Meert G., 'La Conservation des textiles anciens - Le drapeau de Noorderwijk', *Bull. K.I.K. - I.R.P.A. XVIII* (1980-1981), p. 164-169.

— Masschelein-Kleiner L. en De Boeck J., *Selectie uit de werkzaamheden van 1980 en 1981*, *Bulletin K.I.K.-I.R.P.A.* (1982-1983), p. 206-211.

— Masschelein-Kleiner L. en Bergiers F., 'Influence of adhesives on the conservation of textiles', *IIC Congress Paris* (1984), p. 70-73.

— Masschelein-Kleiner L. en De Boeck J., 'Contribution to the study of the conservation of monumental tapestries', *ICOM Committee for conservation, 7th Triennial Meeting Copenhagen* (1984), p. 33-37.

Het landschap Ertbrugge-Zwarte Arend in Wijnegem en Deurne

L. Meesters en L. Wylleman
B.M.L.

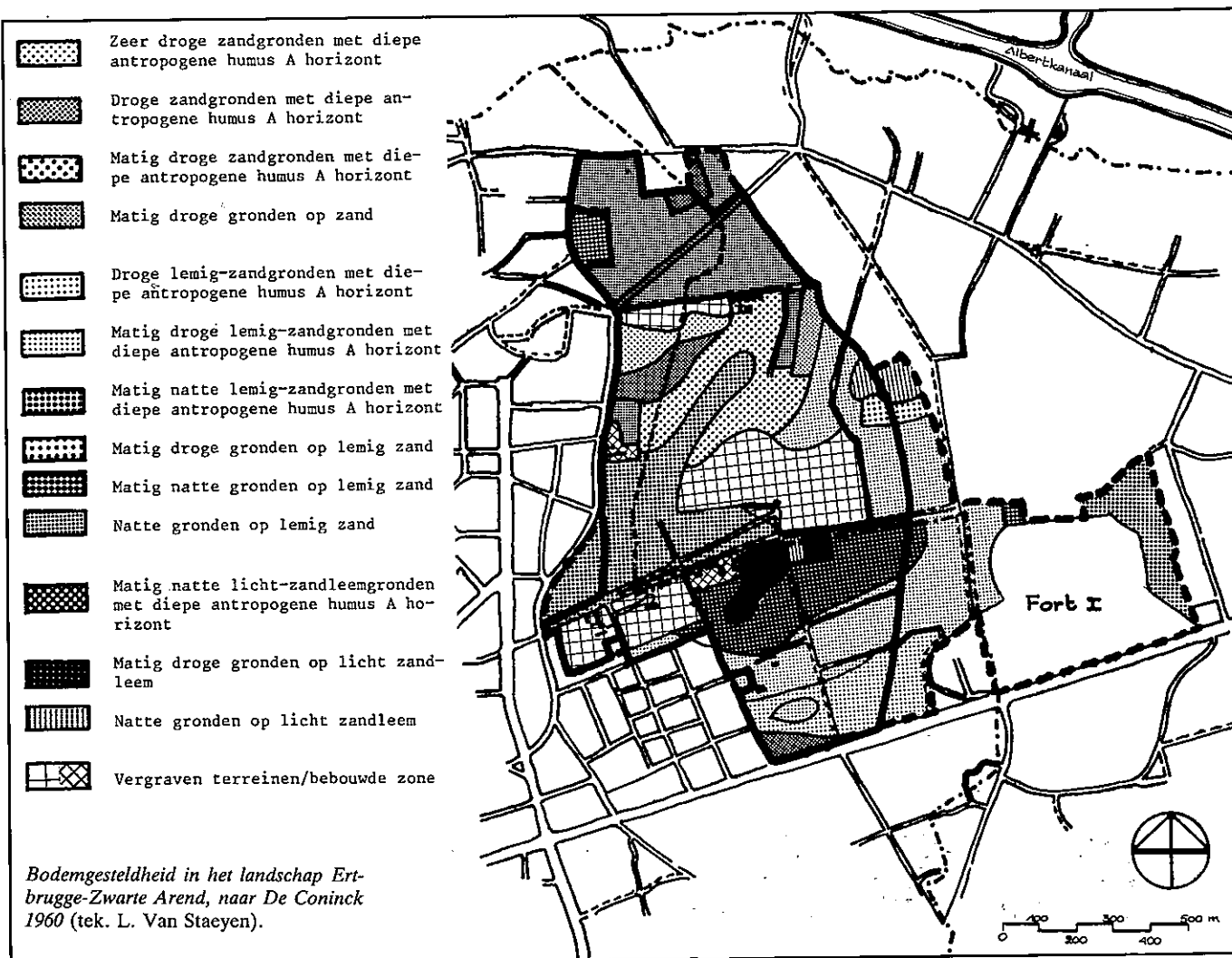
Het landschap Ertbrugge-Zwarte Arend strekt zich uit langsheen de grens tussen Antwerpen (deelgemeente Deurne) en Wijnegem. Het domein Ertbrugge ligt grotendeels in Wijnegem, terwijl het domein Zwarte Arend — althans wat er nog van rest — in Deurne ligt.

Het gebied wordt begrensd door de Schotensteenweg in het westen, de Merksemsebaan in het noorden, de Nieuwe Turnhoutsebaan in het oosten en de August van de Wielelei in het zuiden. Het sluit in het noordwesten aan bij de Bremheide, op het gewestplan Antwerpen ingetekend als 'speelweide', in werkelijkheid een hondeweide.

In het zuiden sluit het landschap via de nog open ruimte tussen de Autolei en het Ruggeveldkerkhof, mooi aan bij de Schijnvallei. Aldus kan het landschap Ertbrugge-Zwarte Arend beschouwd worden als een deel van één der groene vingers, met name het Rivierenhof, waarvan sprake in de toelichtingsnota bij het gewestplan Antwerpen (1).

Het kasteel Ertbrugge met bijgebouwen, parkbos en beukendreef (foto L. Meesters).

Fysische aspecten

Geomorfologie en geologie

Het hele landschap ligt op een rug tussen de Grote en de Kleine Schijn. Vanaf het hoogste punt, even ten noordoosten van het Ertbruggebos (± 8 m hoog), daalt het terrein naar de August van de Wielelei ($\pm 6,5$ m hoog) en de Bremweide (± 5 m hoog) toe.

De Grote en de Kleine Schijn kunnen beschouwd worden als restrivieren — ouder dan de huidige Schelde — van de Jong-Tertiaire zee (2), die in Antwerpen massa's walvisbeenderen en haaietanden achterliet als eeuwige getuigen. Het terrein waarover het hier gaat, bestaat van jong (bovenste laag) naar oud (diepere lagen) uit een *humuslaag* van recente oorsprong, een tamelijk dun pakket sterk ijzerhoudende *Pleistocene dekzanden* (Campinaan, naar Ek, C. & Ozer, A., 1976), een dikke laag schelpenbreccie, de zanden van Deurne, de zanden van Antwerpen en de klei van Boom.

De laag *schelpenbreccie* — dit is aaneengekit schelpenmateriaal — is kleilig in de onderste lagen, met naar boven toe een geleidelijke afname van het kleigehalte en van de schelpenlagen. Ze werd afgezet tijdens het Pliocene (Lillo-formatie, voorheen Scaldisiaan, naar De Meuter, F.J. & Laga, P.G., 1976).

De *zanden van Deurne*, kenmerkend voor de streek, werden afgezet na de laatste belangrijke zeetransgressie in België. Dit grijsgroen, licht kleilig, glauconietrijk zand is bekend omwille van de resten van zeezoogdieren en haaietanden. Plaatselijk is het zeer rijk aan verzamelingen van Bryozoën, Brachiopoden en Annelida (3) (Boven-Mioceen, naar De Meuter, F.J. & Laga, P.G., 1976).

De *zanden van Antwerpen* werden afgezet tijdens het Midden-Mioceen. Dit donkergroen, licht kleilig, glauconietrijk zand bevat naast beenderen van zeezoogdieren en haaietanden, talrijke exemplaren van het tweekleppig weekdier *Glycymeris lunulata baldii* Glibert & Van De Poel, 1965 (Antwerpiaan, naar De Meuter, F.J. & Laga, P.G., 1976).

De *klei van Boom*, op een diepte van 25 tot 30 m, werd afgezet tijdens het Oligoceen (Boven-Rupeliaan, naar Ek, C. & Ozer, A., 1976).

Bodem

Plantengeografisch ligt de streek heel dicht bij het Kempen district. Kenmerkend hiervoor zijn de zandige, voedselarme dekgronden met hun typische plantengroei zoals we die nog aantreffen ten noorden van het parkbos Ertbrugge (zie 'begroeiingstypen': heide en wegbermen).

In een sterk mozaïekvormig patroon van droge tot natte gronden, overheersen vrijwel de droge gronden. Hun textuur gaat van zand tot zandleem, met leemsubstraat beginnend op geringe of matige diepte. Verder is de bodem sterk ijzerhoudend en vertoont hij podzolachtige profielen. Daar waar grachten gegraven werden, werd het leemsubstraat naar boven gewerkt, en samen met het mineraalaanvoerend water krijgen we er symptomen van verrijking, in het bijzonder nabij de oevers.

Historische evolutie

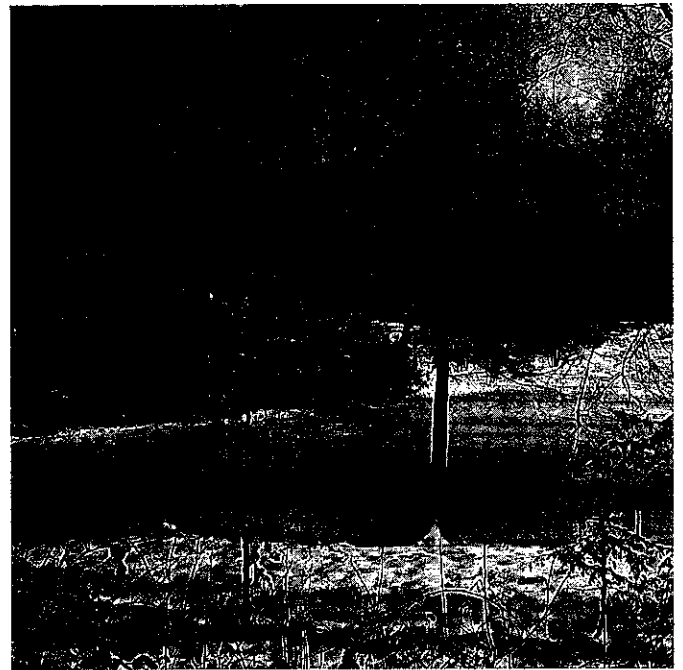
Archeologische vondsten

De meeste vondsten zijn te situeren in het *neolithicum* (ca. 4000 tot 1600 vóór Christus). Zo werd in Wijnegem, nabij de Galgestraat, een silexbijl gevonden. Op het Ruggeveld — in het zuiden van het landschap nabij het thans verdwenen Fort I — en op 'de Brem' werden geslepen bijlen, schrapers, pijlpunten, mesjes en boorpunten ontdekt. Er werd echter geen keramiek gevonden, zodat de gevonden voorwerpen, die ook na het neolithicum in gebruik bleven, onvoldoende dateringsmogelijkheden bieden. Op 'de Brem' ten noorden van het domein Ertbrugge, kon bij een uitzaveling in 1951 een urnenveld uit de *IJzertijd* (ca. 650 vóór Christus tot na de inval van de Romeinen) gelokaliseerd worden. Hier lagen een 450 tot 550 aardewerkfragmenten op een terrein van ongeveer 1 hectare verspreid. Op dezelfde plaats werden in 1961 nog een groot aantal scherven, spijnschijfjes en weefgewrichten gevonden, die dateren uit de *late La Tène-tijd* (ca. 450 vóór Christus tot de inval van de Romeinen).

Evolutie tot de 17de eeuw

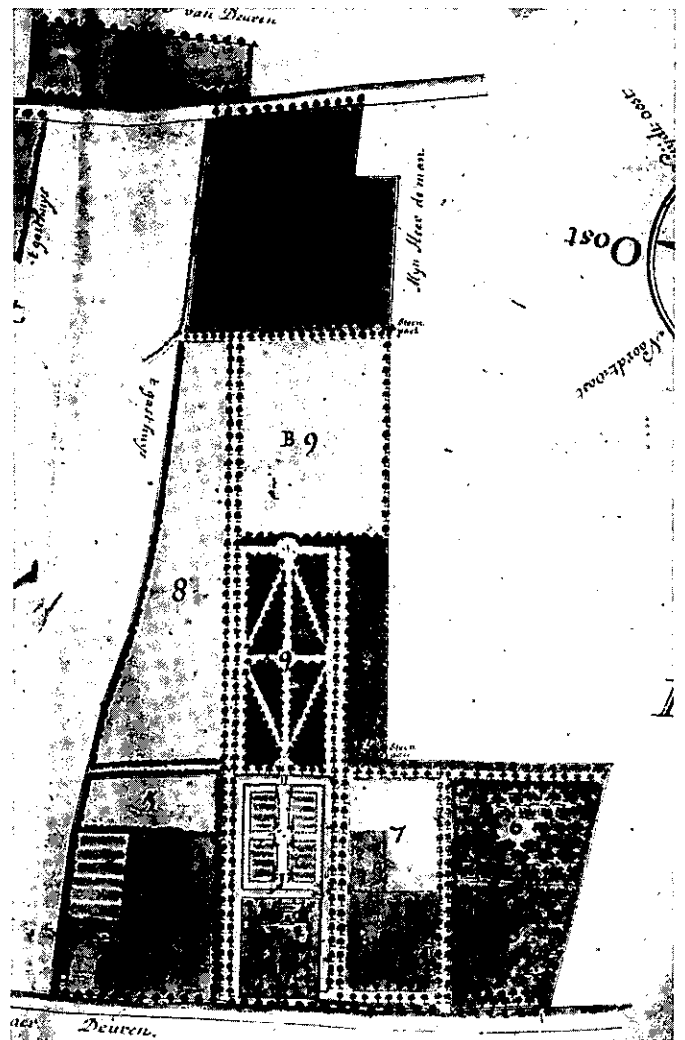
Tot de 17de eeuw beschikken we slechts over enkele schaarse gegevens betreffende Ertbrugge en Zwarte Arend. Nochtans liggen beide kastelen met hoeven aan een belangrijke weg, met name de Houtersestraat (later Ertbruggestraat). Dit was de oude verbindingsweg tussen Deurne en Wijnegem, die tevens verder liep naar Turnhout. In Wijnegem leidde de Houtersestraat naar de kerk, die in 1562 verdween. Bij de verplaatsing van de dorpskern van Wijnegem werd ook de weg meer naar het zuiden verlegd. De grens tussen Deurne en Wijnegem volgde dan de Houtersestraat in oostelijke richting tot aan de galg (4).

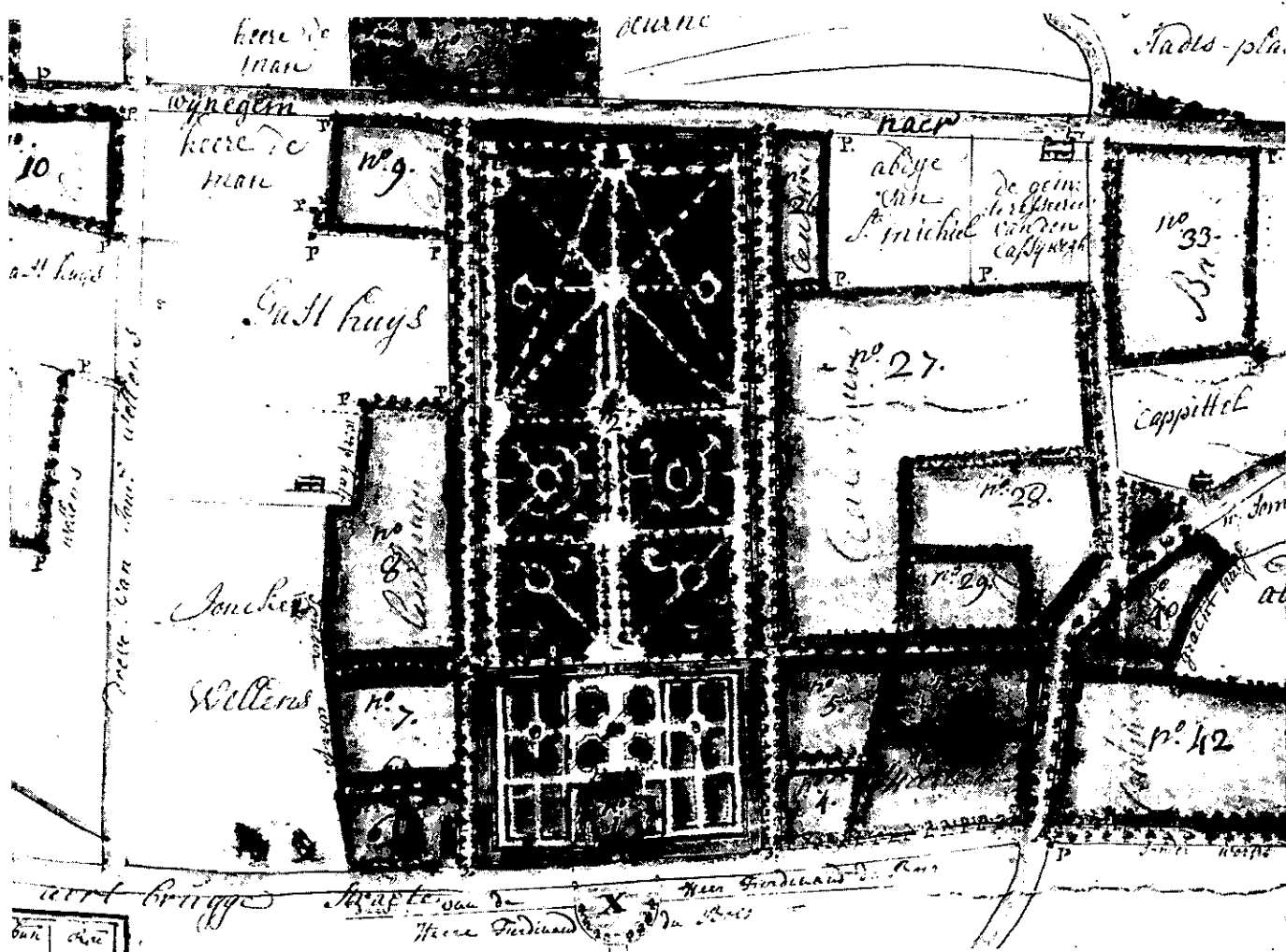
Tijdens de 12de eeuw verwierven voornamelijk geestelijke instellingen goederen te Deurne-Borgerhout. Zo be-

Zicht op het parkbos in de winter (foto G. Charlier).

Het domein Zwarte Arend anno 1645 (foto stadsarchief Antwerpen).

Het domein Zwarte Arend anno 1783 (foto stadsarchief Antwerpen).

zat de prinsbisschop van Luik een omvangrijk domein met zetel op het *Bisschoppenhof*. Dit met rechterlijke bevoegdheid beklede hof had als cijsplichtige bezittingen in het landschap Ertbrugge-Zwarte Arend de moederhofstad '*goed ter Bies*' en het '*goed ten Houde*', dat in het cijsboek vermeld staat als gelegen nabij Ertbrugge. Door ruil kwamen alle goederen van het Bisschoppenhof in het bezit van de hertog van Brabant. Deze laatste was ook eigenaar van alle braakliggende gronden in het territorium. Tussen ca. 1200 en 1450 werden deze gronden in cijs gegeven en ontgonnen zodat, met uitzondering van de laren het hele grondgebied van Deurne-Borgerhout rond 1450 in cultuur was gebracht. Aldus ontstonden 17 hofsteden, waarvan één in de Houtersestraat bij Ertbrugge.

Het domein Ertbrugge vinden we in de 13de eeuw terug onder de benaming '*goed ter Joeme*'. Het werd in 1370 gekocht door Jan van den Ertbrugge; sindsdien kreeg het de naam '*ter Eertbrugge*'.

Tijdens de 16de eeuw werd de teeltoppervlakte van Deurne-Borgerhout voor 78% geëxploiteerd door enkele grote bedrijven, die slechts één derde van het totale aantal bedrijven uitmaakte. Onder de grote hoeven werd ook de *dertig-bunderhoeve te Ertbrugge* gerekend; in 1544 eigendom van Heilwich van der Schout; vermoede-

lijk kort daarna werd het hof van plaisantie erbij opgericht. De eerste helft van de 16de eeuw werd namelijk gekenmerkt door een stijging van de waarde van de gronden, in de hand gewerkt door de bloei van Antwerpen. Omdat landbouw een winstgevende zaak werd, kochten rijke burgers gronden als belegging. Meestal bouwden zij bij de hoeve een al dan niet bescheiden buitenverblijf, zodat heel wat huizen van plaisantie en speelhuizen rond Antwerpen gevestigd werden (5). In het landschap Ertbrugge-Zwarte Arend werd een '*hof van plaisantie*', dat in 1581 in het bezit was van Jacob van Oproye, vermoedelijk bij de hoeve te Ertbrugge opgericht.

In de tweede helft van de 16de eeuw, gekenmerkt door oorlog en vernieling in Antwerpen en omstreken, werd de heerlijkheid Deurne-Borgerhout zozeer verwoest dat in Ertbrugge-Zwarte Arend alles heropgebouwd moest worden.

Evolutie vanaf de 17de eeuw

We mogen aannemen dat het huis van plaisantie '*de Zwarte Arend*' gebouwd werd tussen 1609 en 1625 en dat het geheel er zo moet hebben uitgezien als afgebeeld op de '*Caerte metinge ende descriptie figurative van de hoeve*

genaempt den swerten arent' (6). Laureys Biel, die in 1625 het domein had gekocht, verkocht op 6 augustus 1639 aan Aloysius du Bois een „hoeve gemeenlijk het Arendshoff genaempt, met poorthuyse, huyzing van play-santie en hove rontsom omwatert met twee pachtershuysen groot samen 19 bunder onder Deurne en Wyneghem”.

Het domein bestond toen uit een eenvoudige stenen woning waarvan de voorgevel naar het noorden was gericht. Ze was gelegen binnen een rechthoekige hofgracht. Ten zuiden hiervan lagen een symmetrisch aangelegde tuin, eveneens met hofgracht, en nog iets meer naar het zuiden een bosje met stervormig aangelegde dreven. Men betrad het domein via een poortgebouw op de noordwesthoek van de omgrachting.

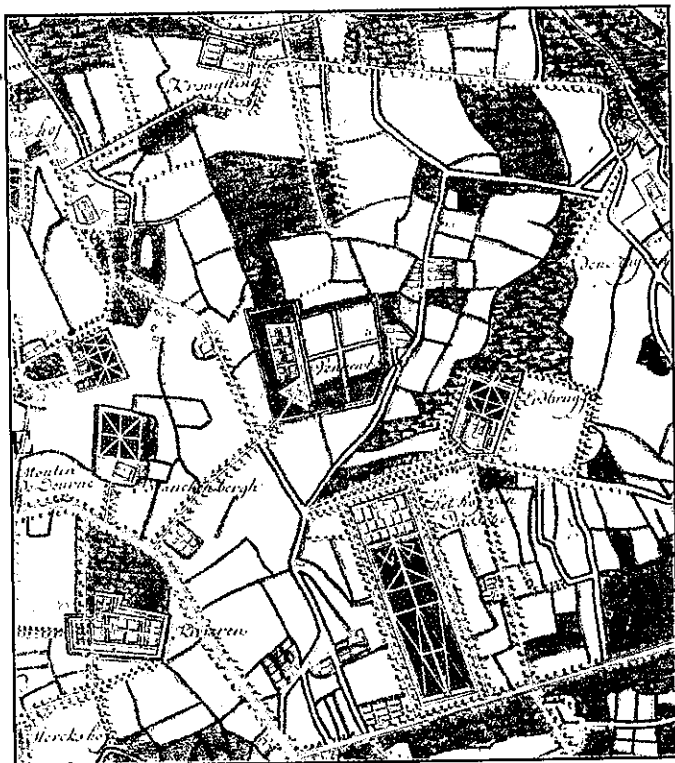
De kleine hoeve, nu *hoeve Sitters*, zien we nog aan de Ertbruggestraat. Op dezelfde kaart komt ook een schematische afbeelding van *Ertbrugge* voor, toen een rechthoekige stenen woning van één bouwlaag onder een zadeldak met ingewerkt poortgebouw. Maar het was voornamelijk tijdens de 18de eeuw dat het huidige uitzicht van het landschap werd bepaald. Reeds in het begin van de 18de eeuw had men het plan opgevat de inmiddels onbruikbaar geworden weg naar Turnhout te verleggen. In Deurne zou men hem vervangen door een rechte weg, die moest lopen door gronden toebehorend aan particulieren, onder meer door de 'Zwarte Arend'.

Op 15 mei 1745 verleende de Raad van Brabant octrooi aan de initiatiefnemers, barones Joanna de Pret en de notabelen van de heerlijkheid Schilde. De steenweg kon door een associatie van geldschietters gerealiseerd worden. Vanaf de Schotensteenweg werd de weg groten-deels aangelegd dóór bossen en grensde hij aan de lust-tuin van het domein Zwarte Arend.

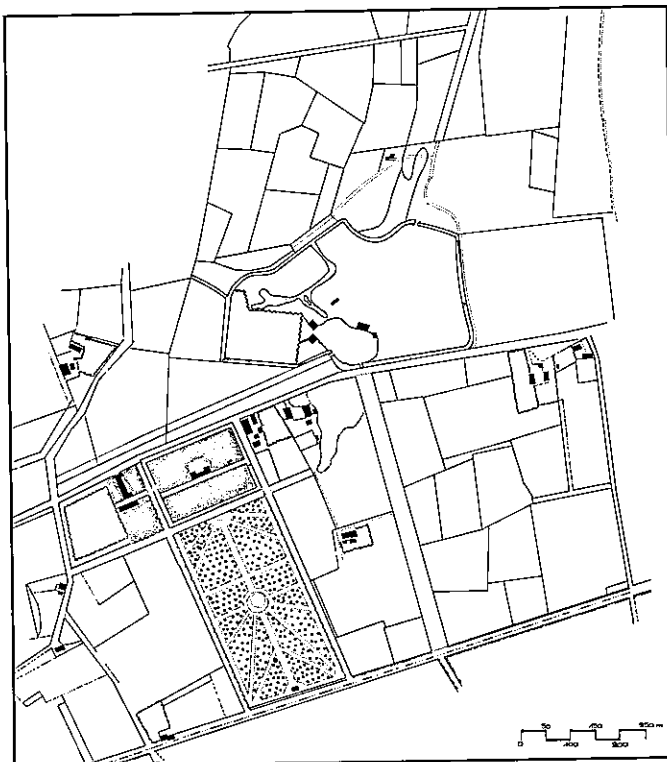
Simon de Neuf († 1792), in 1735 gehuwd met Philippina du Bois, liet er in 1768 het thans verdwenen paviljoen met ijskelder bouwen tegen de Turnhoutsebaan. Het goed werd geërfd door Anna Henriette de Neuf (1757-1830), die in 1782 huwde met graaf Karel d'Oultremont de Wégimont. Volgens de gedenksteen legde hun enkele maanden oude dochtertje op 12 mei 1784 de eerste steen van het huidige classicistische kasteel (7). Aan het domein zelf werd niets gewijzigd en als we het gebouwenbestand vergelijken met de in 1783 door Stijnen (8) opgemaakte '*Caerte figuratief van het hof genaemt den Swerten Arent*' merken we dat het toen op Franse leest geschoeide domein met toegang langs de Ertbruggestraat, een U-vormige aanleg had: het kasteel, vermoedelijk gebouwd of vergroot in de 18de eeuw of mogelijk in de tweede helft van de 17de eeuw, was centraal gelegen, en aan weerszijden waren de stallingen en het koetshuis. Deze 2 bijgebouwen werden in 1784 afgebroken en vervangen door het nu nog bestaande gebouw aan de Prof. van de Wil-

Euwenoude lovergang van Haagbeuk (foto L. Van Staeyen).

Uittreksel uit de kabinetkaart van de Oostenrijkse Nederlanden van de Ferraris, ± 1777.

Het landschap Erbrugge-Zwarte Arend in 1808/1809, naar J. Delaet (tek. L. Van Stayen).

denberglaan, waarin stallingen en koetshuis waren ondergebracht. De toegang werd verlegd naar het westen, aan dezelfde laan die het domein verbond met de Turnhoutsebaan, nu de Zwarte Arendlaan. Het sobere doch imposante kasteel werd voorzien van een aantal salons in Lodewijk XVIde-stijl, en van een statige inkomhal met moerbalken gedragen door marmeren Ionische zuilen.

Het domein Erbrugge was in 1765 eigendom van jufvrouw Nackens en vóór 1783 in het bezit van de familie Wellens. Uit deze periode dateert de eerste afbeelding van het domein, namelijk op de Kabinetkaart van de Oostenrijkse Nederlanden van de Ferraris (ca. 1777). Het nagenoeg rechthoekig omgracht kasteel omvatte toen drie gebouwen: naar alle waarschijnlijkheid het

Hoeve Covens anno 1939 (archieffoto provinciaal fotomuseum Sterckxhof).

Kasteel Erbrugge met bijgebouw (foto BML).

woonhuis, het koetshuis en de stalling, die zoals bij de Zwarte Arend in U-vorm werden geplaatst. Het domein omvatte grotendeels een bos met stervormig aangelegde dreven en was door twee dreven verbonden met de Schotensteenweg en door één dreef met de Turnhoutsebaan. Regina Wellens huwde in 1788 met Ferdinand du Bois en het domein bleef tot het einde van de 19de eeuw in handen van de familie du Bois. Vermoedelijk werd rond 1790 het *huidige domein met zijn gebouwen* gerealiseerd, zoals we kunnen merken op het plan van de gemeente Wijnegem daterend uit 1809 (9). Rond die tijd werd ook het huidige classicistische kasteel gebouwd: een symmetrisch opgevat bepleisterd gebouw waarbij de drie centrale traveeën voorzien werden van een eenvoudig driezijdig fronton. Bij de toegang tot de moestuin

zien we de laat-18de-eeuwse hoevegebouwen. Het park werd aangelegd in landschapsstijl, volledig inspeland op de liberale, romantische idee. De hofgracht kreeg een grillige vorm met vijverarmen.

De *hoeven Sitters en Covens*, gelegen aan de Ertbruggestraat, behoorden respectievelijk toe aan het kasteel Zwarte Arend en aan het kasteel Ertbrugge, en blijken ook gebouwd te zijn in het laatste kwart van de 18de eeuw. In beide gevallen is het woonstalhuis nog vrij intact bewaard. Zoals gebruikelijk merken we gekalkte venster- en deuromlijstingen en een keldergedeelte. Naast de staldeur komt een witgekalkt kruis voor, een beschermingsteken om de kwade geesten de toegang tot de stal te beletten.

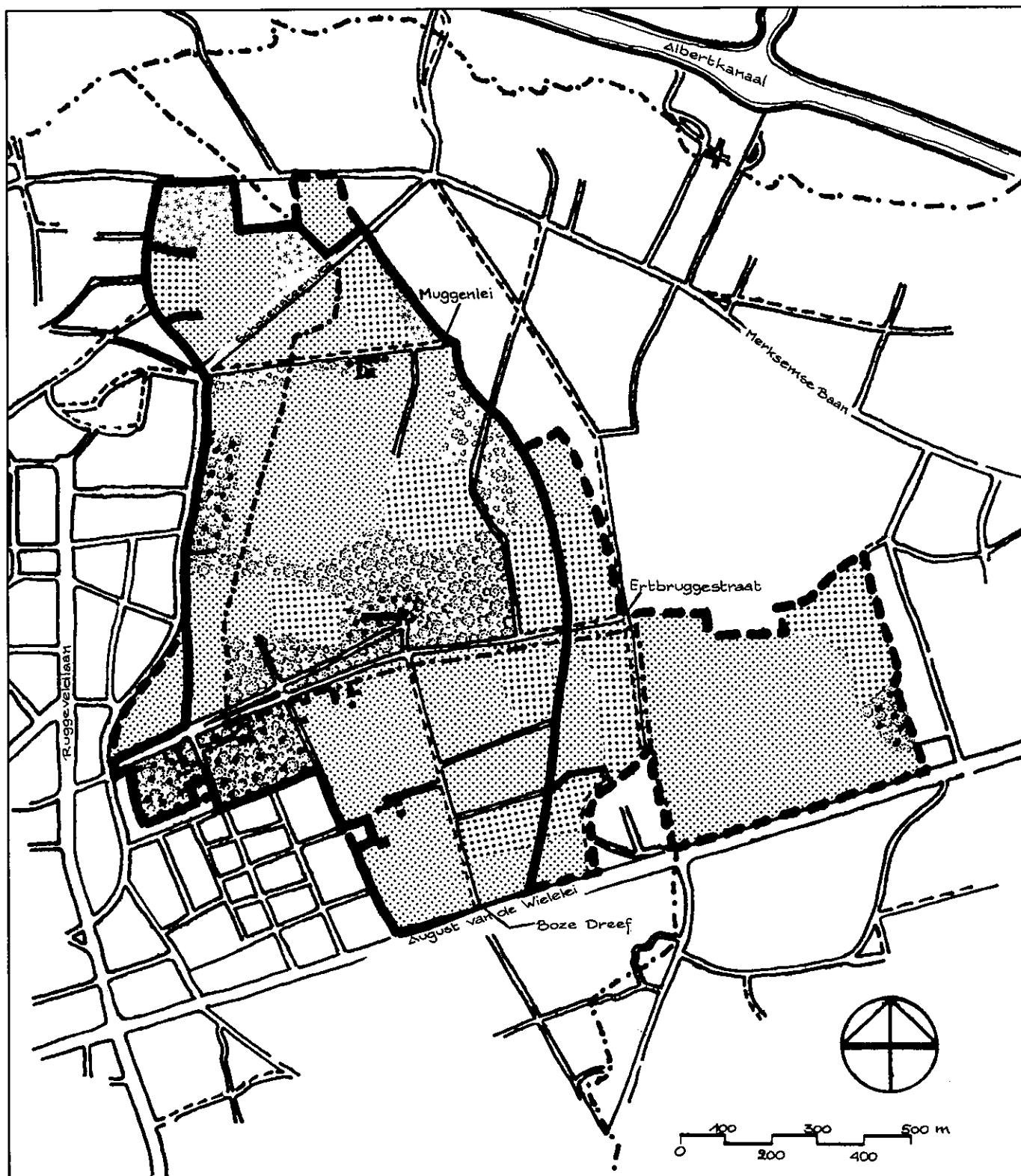
Inkomhal van het kasteel Zwarte Arend (foto W. Depreeuw, 1956).

Het Kasteel Zwarte Arend (foto M. Lorrez, BML).

Kaart met de begroeiingstypen (tek. L. Van Staeyen).

	Weiland
	Akker
	Heide

	Loofbos
	Bosopslag
	Boomgaard/tuin

In de 19de eeuw ondergingen deze hoeven enkele wijzigingen: gebouwtjes verdwenen en andere werden bijgebouwd, en vóór 1809 werd de huidige langsschuur bij de hoeve Sitters opgetrokken in vakwerkbouw. Later werd het vlechtwerk vervangen door baksteen. De bedrijven stonden gedeeltelijk ten dienste van de hoven van plaisantie waarvan zij afhingen. Ze leverden het nodige voedsel aan de kasteelbewoners, wiens landbouwgrond zij bewerkten. Zoals voorheen werden rogge, boekweit, gerst, haver en erwten verbouwd, maar het aandeel van tarwe werd groter. De nieuwe groente aardappel nam vanaf de 18de eeuw een belangrijke plaats in.

De *Zwarte Arend* werd in 1830 geërfd door Olympia d'Oultremont, gehuwd met Ferdinand du Bois.

Nog in de 19de eeuw werd Albert Maquinay eigenaar van het goed, dat zijn uitzicht ondertussen had bewaard. Van het kasteel *Ertbrugge* werd de voorgevel voorzien van een portiek met balkon, en werden de middentra-veeën geaccentueerd door een mezzanino onder een driezijdig fronton. Tegen de voormalige hoevegebouwen ten westen van het kasteel, werd vóór 1850 een koetshuis met stallen in neoclassicistische stijl bijgebouwd: een halfronde constructie met een centrale rondboogvormige doorgang met aan weerszijden gebogen vleugels met drie rondboogpoorten.

Een belangrijk element in de evolutie van het landschap was de aanleg van Fort I in 1860. De omliggende gronden, en dus zeker *Ertbrugge* en *Zwarte Arend*, werden met militaire erfdiensbaarheden belast. Binnen een straal van 585 meter mocht niet meer worden gebouwd, noch herstellingen uitgevoerd aan bestaande woningen. Bij wet van 28 maart 1870 werd deze afstand verminderd tot 250 meter. Pas in 1949 werden de erfdiensbaarheden opgeheven. In 1959 werd Fort I gesloopt (10).

Tot ongeveer 1960 kende het kasteel *Zwarte Arend* weinig of geen veranderingen. Enkel werd naar het ontwerp van architect J. Hertogs (1861-1930), een perron toegevoegd aan de zuidgevel en een fraai paviljoentje in neo-Lodewijk XVI-stijl in de tuin geplaatst. Het domein kwam in het bezit van Prof. Dr. van de Wildenberg. In 1957 werd het aangekocht door de toenmalige Commissie van Openbare Onderstand. Naar ontwerp van Jules De Roover werd het kasteel aan zijn nieuwe bestemming aangepast en op 29 juli 1960 werd het officieel geopend. Spijtig genoeg omvatte de koop niet het park met ster-vormige aanleg en het paviljoen met de ijskelder; dit alles ging verloren in een verkaveling.

Van het domein *Zwarte Arend* is slechts het parkgedeelte net achter het kasteel, ongeveer één vierde van het oorspronkelijk park, overgebleven. De rest werd verkaveld in de jaren zestig. Op de topografische kaart van het Militair Cartografisch Instituut, uitgave 1924 (laatste herziening op het terrein 1902), werd dit parkgedeelte ingetekend met bosjes. Vermits de oudste beschikbare foto van het huidige park dateert uit 1920 (Nooyens F., 1982), kan worden aangenomen dat het werd aangelegd rond de Eerste Wereldoorlog.

Het symmetrisch aangelegde park ligt nagenoeg volledig ten zuiden — dit wil zeggen aan de achterkant — van het kasteel en omvat:

- een rechthoekig gazon met in het midden een betonnen vijver in vierpasvorm;
- langs weerszijden hiervan een langwerpige bloemperk met rozelaars en twee eeuwenoude lovertangen ('berceaux') van Haagbeuk nabij het kasteel;
- een Taxushaag in het zuiden;
- 7 oude beuken in het westen, die een halve cirkel vormen en enkele zeer oude haagbeuken en tamme kastanjes tegen de hofgracht;
- een parkbos in het oosten met onder meer Beuk, Rode beuk, Zomereik, Grootbladige en Kleinbladige linde, Paardekastanje, Esdoorn, Fijnspar, Tamme kastanje, Pontische rododendron, Taxus en Hulst en in de kruidlaag Meiklokje, Veelbloemige salomonszegel en Klimop.

Het geheel wordt nog steeds omringd door een hofgracht. Ten noorden van het kasteel en in het zuidoosten zorgt een struik- en boomlaag voor de afscherming van de open gedeelten van het park. In het zuiden ligt nog een boom- en struiklaag met de reeds eerder genoemde soorten en onder meer een zeer oude Azijnboom achter de hofgracht, waardoor de woonzone aan het oog van de parkbezoeker wordt onttrokken.

Het domein *Ertbrugge* werd niet verkaveld. Nadat het kasteel na de Tweede Wereldoorlog nog enkele jaren als onderkomen voor het Engels leger diende, kreeg het eerst de functie van bejaardentehuis en nadien van kinderhome. Zoals de meeste hoevegebouwen kende het gebouwenbestand van deze hoeven heel wat veranderingen, hoofdzakelijk te wijten aan de gewijzigde landbouwspecialiteit. De 20ste eeuw wordt gekenmerkt door een grote bevolkingsaan-groei. Landbouwgrond werd ingenomen door bouwzones en de graanteelt liep sterk terug. De landbouwers legden zich toe op veeteelt en tuinbouw. De gebouwen werden daaraan aangepast: de stallen werden ruimer en nieuwe werden bijgebouwd.

Begroeiingstypen

Binnen het gewezen opzet van het parklandschap was diversiteit (11) in de begroeiing een aantrekkelijk aspect. Door een grote diversiteit aan biotopen (12) was het leven er fijn geschakeerd en werd de streek biologisch belangrijker. Op het eerste gezicht is het landschap *Ertbrugge-Zwarte Arend* nog erg gediversifieerd: er zijn weilanden, akkers, heide, beken, wegbermen, bomen-groepen, een park en — last but not least — het parkbos *Ertbrugge*.

Het parkbos *Ertbrugge*

In '*Les environs d'Anvers*' (1920) lezen we: 'Le parc, d'autre part, est admirable. Ce sont, au milieu d'un antique et puissante végétation, des eaux qui tantôt s'amin-cissent en ruisseau, tantôt s'étalent en nappes et par leur tours et détours font des îles et des presqu'îles. Tout cela, croisé et enjambé par des ponts rustiques et des sentiers serpentants'. Van dit oorspronkelijk goed onderhouden

park is nog maar weinig te merken. Door een jarenlange relatieve rust heeft het plaatselijk zeer waardevolle aspecten gekregen. Verschillende gradiëntsituaties (18) liggen aan de basis van de diversiteit in de flora: hoog en laag, droog en vochtig, licht en donker, mineraalarm en voedselrijk...

Merkwaardig voor dit gewezen park is dat er zeer weinig exoten en zelfs geen naaldbomen te vinden zijn. Het parkbos Ertbrugge behoort hoofdzakelijk tot de beukenorde (Westhoff, V. & Den Held, A.J., 1975). De hoger gelegen delen hiervan, voornamelijk in het westen — het hoogst gelegen gedeelte dat waarschijnlijk ontstond door uitgraving van de vijver —, het oosten (langs een holle weg) en het noorden, herbergen een voor de streek toch wel unieke bosflora: uitgestrekte tapijten van Dal-kruid en Meiklokje (Lelietje-van-dalen) wisselen er af met enkele grote plekken Maagdepalm, Veelbloemige salomonszegel en Mannetjesvaren. De harmonie van deze bosgedeelten wordt slechts gestoord door de aanwezigheid van wildgegroeide Rododendron in de struiklaag, terwijl Hulst en Klimop er in optimale omstandigheden voorkomen.

Tussen de gracht ten oosten van de vijver en het bospad ten westen van het kasteel, onder een meer open boomlaag met onder meer Haagbeuk en Canadapopulier, laten in het voorjaar enkele typische voorjaarsbloeiers zich bewonderen: Bosanemoon en Speenkruid vormen dan samen met Slanke sleutelbloem een fraaie bodembedekking. Dank zij het uitdunnen van bosopslag is deze groeiplaats de laatste jaren sterk uitgebreid. Meer westelijk ligt een ondiepe vijver met zacht hellende oevers. Vooral het zuidelijk gedeelte biedt een grote variëteit aan kruiden. Dit is onder meer te wijten aan de overgang van een droog naar een vochtig milieu. Onder een boomlaag van Canadapopulier, Paardekastanje, Zomereik en Beuk, groeien er enerzijds typische bosplanten als Mannetjesvaren, Bosaardbei, Bosandoorn, Maagdepalm, Heksenkruid, Robertskruid, Helmkruid en Slanke sleutelbloem, en anderzijds vochtminnende planten als Wederik, Moerasspirea, Penningkruid, Bitterzoet, Moerasdroogbloem en Witte waterkers.

Ten noorden en ten oosten van het kasteel werd Canadapopulier aangeplant. Hoewel de onderbegroeiing van Grote brandnetel weinig waarde heeft als vegetatie, biedt ze broedgelegenheid voor zangvogels als de Nachtegaal. Hier en daar wordt de eentonigheid gebroken door groeiplaatsen van Gevlekte aronskelk.

In het zuidoosten van het Ertbruggebos werden de laatste decennia heel wat beuken en eiken verwijderd. Naast bosopslag met de reeds eerder vernoemde inheemse soorten, zorgt een kleine kapvlakte met Wilgeroosje voor de gepaste afwisseling.

Weilanden en akkers

De meeste weilanden zijn van het *Beemdgras-Raaigras-weidetype*, een associatie (13) van de Weegbreeklasse (Westhoff, V. & Den Held, A.J., 1975). Kenmerkend hiervoor is de soortenarmoede ten gevolge van overbemesting en overbegrazing: Veldbeemdgras, Ruw beemdgras en Engels raaigras wisselen slechts af met soorten als

Witte klaver, Grote weegbree, Paardebloem, Kruipende en Scherpe boterbloem.

Op de akkers worden hoofdzakelijk voedergewassen verbouwd: wintertarwe, gerst, rogge, voederbiet en maïs. Akkerkruiden als Korenbloem en Klaproos zijn nagenoeg volledig verdwenen.

Is de natuurwetenschappelijke waarde eerder gering, toch spelen de weilanden en de akkers, door hun kleinschaligheid en de tamelijk intensieve exploitatie, een doorslaggevende rol in het bewaren van de landschapsstructuur.

Heide

In het noordelijk gedeelte, tussen de Merksemsebaan en de Muggelei, liggen wellicht de laatste heiderelicten van Groot-Antwerpen te midden van meestal verlaten akkers. Deze laatste herbergen een groot aantal ruigtekruiden en pioniers van verstoorde zure gronden, met onder meer Gewone zegge, Hazezegge, Borstelgras en Schapezuring. De bekendste verstoring is een grootschalige ontzaveling die zo'n 40 jaar geleden plaatsvond tussen de Schotensteenweg en de Muggelei, ten westen van de K.M.O.-zone. Door overbegrazing en -uitbating ontstond plaatselijk voornamelijk *droge heide* met als kenmerkende begroeiing: Struikheide, Zandzegge, Smalbladig schapegras, Gewoon struisgras, Pijpestrootje, Tormentil, Schermhavikskruid, Muizeoortje en in de struiklaag Kruipwilg, Ruwe berk en Sporkehout (Vuilboom). Heel uitzonderlijk voor de streek is het voorkomen van Dopheide nabij de K.M.O.-zone.

Vooraf tussen de Merksemsebaan en de Schotensteenweg is de successie (14) naar het *Eiken-Berkenbos*, de climaxvegetatie (15) van de streek, goed merkbaar.

De dreven

De *Boze Dreef* is een ca. 500 meter lange vierrijige dreef met Kleinbladige linde, eertijds de hoofdtoegangsweg tot het domein Ertbrugge vanaf de Turnhoutsebaan. Hij ligt te midden van bemeste weilanden, wat zowel de soortenarmoede als de banaliteit van de soorten in zijn kruidlaag verklaart. Toch heeft deze vierrijige lindendreef, waarvan slechts enkele bomen gewond zijn, een ongemeen hoge landschappelijk-esthetische waarde.

Met de *Ertbruggedreef*, de verbinding met de Schotensteenweg, is het anders gesteld. Deze vierrijige beukenlaan is sedert enkele jaren zwaar gehavend, vooral ter hoogte van hoeve Covens, waar een grote opening is ontstaan. Eén van de grote oorzaken is de daling van de grondwaterstand geweest gedurende de droge zomers van 1976 en 1977, gevolgd door een stijging in de bijzonder natte herfst van 1978.

De beukenlaan wordt ter hoogte van het kasteel 'Zwarte Arend' vervangen door drie rijen Zomereiken. Aan de zuidkant, langs de afvoergracht tussen de Ertbruggestraat en de Ertbruggedreef, wordt de struiklaag gedomineerd door de typisch beekbegeleidende Zwarte els, vergezeld van Boswilg en Grootbladige linde. De noordzijde biedt meer variatie: Haagbeuk, Lijsterbes en Vlier wisselen af met Gladde iep (Veldolm), Eénstijlige meidoorn, Es, Hazelaar en exoten als Paardekastanje, Esdoorn en Amerikaanse vogelkers.

Poortgebouw naar het kasteel Ertbrugge (foto G. Charlier).

De kruidlaag is er vrij arm. Dit is onder meer te wijten aan de veelvuldige betreding en het hondenbezoek. Naast Veelbloemige salomonszegel, Vogelmelk, Grootbloemige muur en Wilde kamperfoelie staan er akkerkruiden als Perzikkruid, Herderstasje, Klein knopkruid en de typische tredplant en Grote weegbree.

Het aangeplante eikenbos

Ter hoogte van de 'Zwarte Arend' sluit de Ertbruggedreef aan bij een driehoekig eikenbos, dat ongeveer 80

jaar geleden werd aangeplant. Het is een schoolvoorbeeld van goede bosbouw: de bomen staan mooi in rijen en ze zijn recht opgegroeid met een goed bruikbare stamhoogte. De laatste decennia heeft het zich kunnen ontwikkelen als een natuurlijk bos, maar het wordt nu ernstig bedreigd door hevige betreding door (brom-)fietsters.

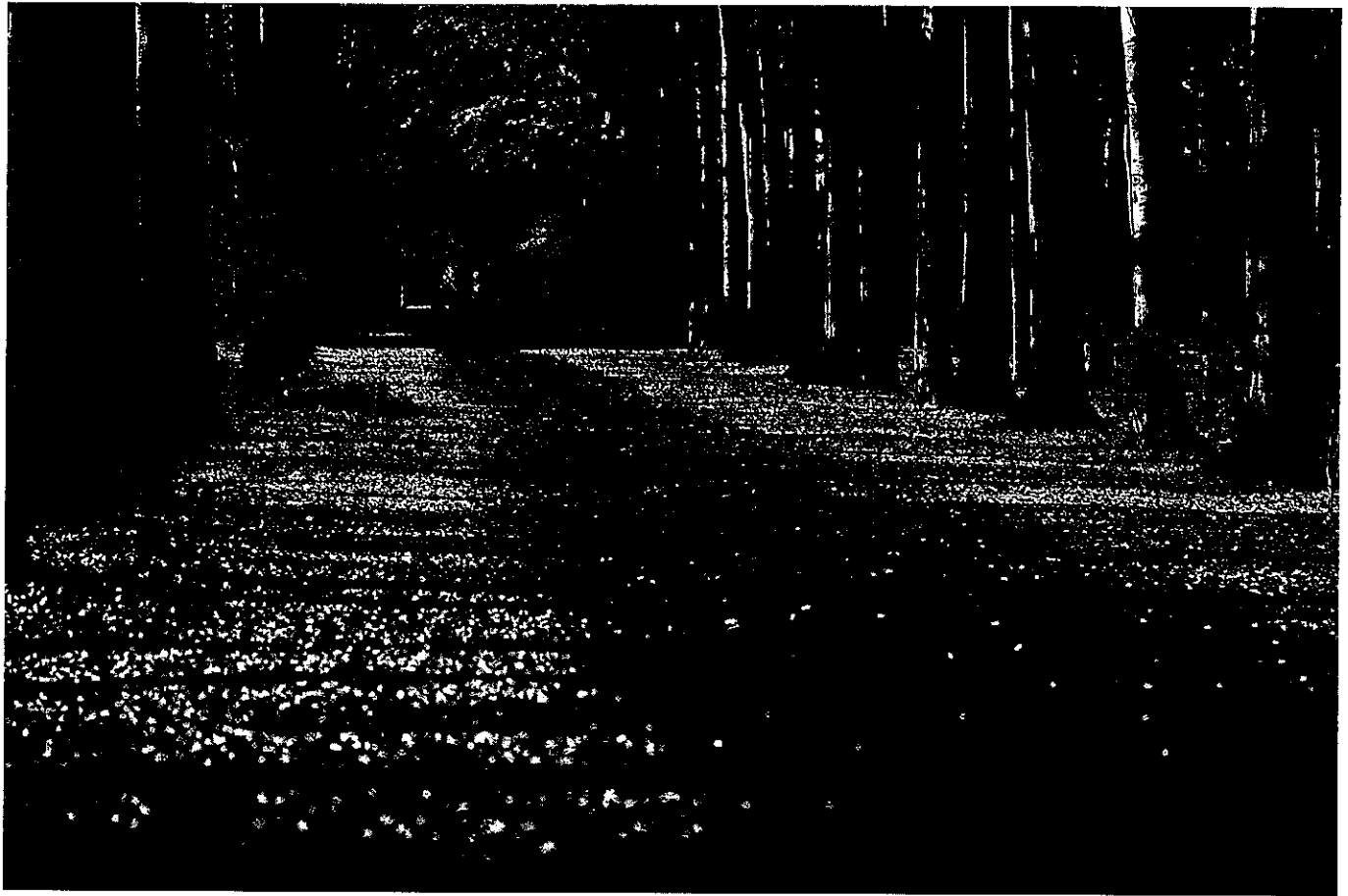
De struiklaag bestaat hoofdzakelijk uit Haagbeuk — een typische begeleider van Zomereik —, Lijsterbes, Sporkhout, Ratelpopulier en Zoete kers. De kruidlaag be-

Veelbloemige salomonszegel (foto L. Meesters).

Dalkruid (foto L. Meesters).

Ertbruggedreef (foto BML).

staat grotendeels uit Bramen, belangrijk als broed- en schuilplaats voor vogels, en Adelaarsvaren. Plaatselijk vind je er nog Veelbloemige salomonszegel, Dalkruid, IJle zegge, Bochtige smeile, Smalle stekelvaren, Bosanemoon, Nagelkruid en Hengel.

Mantelvegetaties van het Ertbruggebos en wegbermen

De mantelvegetaties beschermen het parkbos Ertbrugge naar buiten toe en herbergen een voor de streek unieke plantenverzameling. We beperken ons tot de zuidelijke en oostelijke boszoom van het parkbos; die kunnen gemakkelijk bekeken worden vanop de Ertbruggestraat en de aardeweg ten oosten van het parkbos. De boom- en struiklaag wordt ter hoogte van de Boze Dreef, nabij de ingangspoort, gedomineerd door de sierlijke Paardekastanje, een typische parkboom afkomstig uit Noord-Griekenland. In de boszoom tussen de hofgracht en de Ertbruggestraat vind je, naast Zwarte els en Lijsterbes, ook Es, Gelderse roos, Ruwe iep (Bergolm) en Gladde iep (Veldolm). De laatste jaren werden echter verscheidene olmen verwijderd wegens iepeziekte (16). Langs heen de weg ten oosten van het Ertbruggebos groeien nog verscheidene Tamme kastanjes en enkele zeer oude Haagbeuken.

De kruidlaag omvat ruderales planten als Zevenblad, Bijvoet en Stinkende gouwe, stikstofminnaars als Grote brandnetel en Kleefkruid, en verder nog Schaduwweg, Kleine Klis, Kleine hofblad, Duizendblad en Zilver-schoon. In de oostelijke mantelvegetatie groeit ook een

typische bos- en schaduwplant: de Gevlechte aronskelk. Eveneens vermeldenswaard zijn de wegbermen van de Ertbruggestraat ten oosten van de Boze Dreef. Onder invloed van (half-)jaarlijkse maaibeurten handhaaft zich hier een mooie wegbermvegetatie met Reukgras, Fluiterkruid, Helmkruid, Heggewikke en Herfstleeuwetand.

Ten oosten en ten noorden van het Ertbruggebos kan deze reeks nog aangevuld worden met Veelbloemige veldbies, Brem, Grasklokje en Zandblauwtje, typisch voor arme zandgrond.

Beken en grachten

De waterhuishouding in het landschap Ertbrugge-Zwarte Arend is eerder slecht te noemen. De Gallifortbeek, die van Ertbrugge naar het kasteel Venneborg liep, verdwijnt nu in de riolering aan de Schotensteenweg. De gracht tussen de Ertbruggedreef en de Ertbruggestraat houdt nog nauwelijks water. De kasteelgracht aan de 'Zwarte Arend' en de hofgracht van het domein Ertbrugge hebben een erg wisselvallig waterpeil. Deze laatste zouden ook dringend geruimd moeten worden, vermits de bladerafval zorgt voor te sterke eutrofiëring (17).

Water- en oevervegetaties komen slechts beperkt voor rond de moestuin van Ertbrugge en nabij de hoeve Covens. Vermeldenswaard zijn Scherpe zegge, Mannagras, Waterpeper, Gele waterkers, Wederik, Penningkruid, Wolfspoot, Kattestaart, Driedelig tandzaad en Kale jonker. Liesgras en Smeerwortel wijzen op sterke eutrofiëring.

Vogels in het landschap Ertbrugge-Zwarte Arend

Zowel door de grote diversiteit in het landschap als door de menselijke aanwezigheid in en om de kastelen en de hoeven, bezit Ertbrugge-Zwarte Arend nog een voor de streek erg interessante avifauna. De hiernavolgende tabel is gebaseerd op een vogellijst opgesteld door een plaatselijk waarnemer; de lijst is het resultaat van jarenlange waarnemingen, voornamelijk gedurende de periode 1965-1980 (Hertogs, A., 1980). De volgorde stemt overeen met de systematische volgorde van de 'Avifauna van België' (19).

De avifaunistische status van de soorten is eveneens overgenomen uit de 'Avifauna van België'. Volgende uitdrukkingen worden gebruikt:

— *jaarvogel* : regelmatige, ieder jaar voorkomende broedvogel en die als soort gedurende het gehele jaar in België voorkomt;

— *zomervogel* : regelmatige, ieder jaar voorkomende broedvogel, die in de winter niet of slechts toevallig in België voorkomt;

— *wintergast* : regelmatig in België doortrekkende of overwinterende vogel, die buiten zijn trektijden in de zomer niet of slechts toevallig voorkomt.

Typisch voor het landschap Ertbrugge-Zwarte Arend zijn vogelsoorten die voor hun voeding en/of voortplanting eerder gebonden zijn aan de woonomgeving van de mens (woonhuis, schuur, stal, zolder, toren, tuin...). Ze werden aangeduid bij de item 'woonomgeving'.

Bedreigingen

Het landschap Ertbrugge-Zwarte Arend werd vooral in de jaren zeventig sterk beïnvloed door de mens, zeg maar op enkele plaatsen deerlijk verminkt. Van de oorspronkelijk landelijke omgeving werd in het noordoosten een gedeelte ingepalmd door kleine en middelgrote ondernemingen. Op het grondgebied Deurne, tussen de Ertbruggedreef en de Schotensteenweg, werd een weiland opgekocht door de gemeente. Enkele jaren geleden werd hier een schoolgebouw met atelier, waarvan de stijl geenszins bij de omgeving past, ingeplant. Het *gewestplan Antwerpen* (K.B. van 3 oktober 1979) was enerzijds een bevestiging van de landschappelijke waarde van het gebied (behoud van landbouw- en parkgebieden) én van de reeds ontstane verminkingen (zone voor openbare nutsvoorzieningen in Deurne en zone voor K.M.O. in Wijnegem), maar belastte anderzijds het waardevolste gedeelte — het Ertbruggebos — met een zeer ernstige (extra) bedreiging: het werd namelijk ingetekend als *gebied voor Service-Residentie*. Volgens artikel 3 van de 'Aanvullende stedenbouwkundige voorschriften van het gewestplan Antwerpen' is dit gebied bestemd voor resi-

Lijst van de waargenomen vogelsoorten (1965-1980):

	Jaar- vogel	Zomer- vogel	Winter- gast	Broed- vogel	Woon- omgeving
Blauwe reiger	•				
Wilde eend	•			•	
Wintertaling	•				
Buizerd	•				
Sperwer	•				
Torenvalk	•			•	
Patrijs	•			•	
Fazant	•			•	
Waterhoen	•			•	
Kievit		•		•	
Houtsnip	•				
Kokmeeuw	•				
Holenduif	•			•	
Houtduif	•			•	
Turkse tortel		•		•	•
Kerkuil	•				•
Steenuil	•				•
Ransuil	•			•	
Velduil			•		
Koekoek		•		•	
Gierzwaluw		•			
IJsvogel	•				
Groene specht	•			•	
Grote bonte specht	•			•	
Kleine bonte specht	•			•	
Kuifleeuwerik				•	•
Boomleeuwerik	•			•	
Veldleeuwerik	•			•	
Boerenzwaluw		•		•	•
Huiszwaluw		•		•	•
Boompieper		•		•	
Graspieper	•			•	
Witte kwikstaart	•			•	•
Winterkoning	•			•	
Heggenmus	•			•	•
Grote lijster	•			•	•
Kramsvogel			•		
Zanglijster	•			•	
Koperwiek			•		
Merel	•			•	•
Tapuit		•			
Roodborsttapuit	•				
Gekraagde roodstaart		•		•	•
Zwarte roodstaart		•		•	•
Nachtegaal		•		•	
Blauwborst		•		•	
Roodborst	•			•	•
Bosrietzanger		•		•	
Spotvogel	•			•	
Zwartkop		•		•	
Tuinfluit		•		•	•
Grasmus		•		•	•
Braamsluiper		•		•	
Fitis		•		•	
Tijftaf		•		•	
Fluiter		•		•	
Goudhaantje	•				
Grauwe vliegenvanger		•		•	
Bonte vliegenvanger		•		•	
Koolmees	•			•	•
Pimpelmees	•			•	•
Glanskop	•			•	
Matkop	•			•	
Staartmees	•			•	•
Boomklever	•			•	
Boomkruiper	•			•	•
Grauwe gors	•			•	
Geelgors	•			•	
Groenvink	•			•	•
Distelvink	•			•	•
Sijs			•		
Barmsijs			•		
Kneu	•				
Vink	•			•	•
Keep			•		
Huismus	•			•	•
Ringmus	•			•	•
Spreeuw	•			•	•
Zwarte kraai	•			•	•
Kauw	•			•	•
Ekster	•			•	•
Notenkraker			•		
Gaai	•			•	•

dentiële bebouwing ten behoeve van personen die niet, of slechts moeilijk, in hun verzorging kunnen voorzien, met bijbehorende accommodatie, die betrekking heeft op de diverse aspecten van de nagestreefde dienstverlening. De aard van de residentiële bebouwing wordt door de plaatselijke omstandigheden bepaald. Kunnen onder meer worden toegelaten: homes, paviljoenen, woningen, flats, appartementen en over het algemeen elke vorm van residentiële bebouwing.

Het is dus niet ondenkbaar dat de kern van het landschap Ertbrugge-Zwarte Arend ooit 'bewerkt' wordt tot bijvoorbeeld een kuuroord voor bejaarden met bijhorende sportinfrastructuur, zit- en schuilplaatsen, zwembad enz... En gezien de beperkte oppervlakte van het bos, zou dit nefast zijn voor zijn natuurwaarde.

Tenslotte mogen we niet uit het oog verliezen dat zich juist ten oosten van het parkbos het tracé van de *Grote Ring rond Antwerpen* bevindt. Uiteraard zou de uitvoering van deze snelweg de doodsteek voor het landschap betekenen. Voorlopig is echter nog geen sprake van aanleg van dit tracé. Ondertussen biedt de intekening als alternatief reservatiegebied op het gewestplan Antwerpen misschien één groot voordeel, met name de onzekerheid betreffende de ruimtelijke mogelijkheden in het noorden van het landschap. Niet voor niets valt de oostelijke grens van de K.M.O.-zone samen met het tracé van de Grote Ring.

De bescherming als landschap

Op de eerste plaats omwille van de stedenbouwkundige evolutie in het westen (Deurne) en het noordoosten (Wijnegem) van het landschap, maar sinds oktober 1979 ook omwille van de dreiging die op de kern van het gebied het parkbos Ertbrugge, rust, diende de plaatselijke Wijkgroep Ertbrugge begin 1980 een aanvraag tot bescherming als landschap in bij de toenmalige Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg. Een bescherming als landschap met specifieke, aan de concrete bedreigingen aangepaste voorschriften, zou bijkomende waarborgen bieden voor het behoud van de aspectbepalende elementen van het landschap, in het bijzonder van het parkbos Ertbrugge.

Het eerste beschermingsvoorstel omvatte het niet-bouwde gedeelte van het gebied voor openbare nutvoorzieningen in Deurne en het landbouwgebied ten oosten van de Nieuwe Turnhoutsebaan (ring rond Wijnegem), bekend als broedplaats van de Kievit. Op 20 augustus 1981 kreeg dit voorstel een gunstig advies van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen. Na vervollediging van het administratieve gedeelte, werd op 27 maart 1982 het dossier ter goedkeuring voorgelegd aan de gemeenschapsminister van cultuur, de Heer K. Poma.

Om zoveel mogelijk rekening te houden met de adviezen van gemeenschapsminister P. Akkermans, werd een nieuw beschermingsvoorstel uitgewerkt, waarin de oos-

Winterlandschap... (foto G. Charlier).

telijke grens van het landschap samenvalt met het tracé van de Grote Ring. Naar aanleiding van de vraag welke voorwaarden in het besluit werden opgenomen, ten einde de verdere ontwikkeling van het 'rusthuis' Ertbrugge, gelegen in een daartoe bestemde zone, niet verder te belemmeren, kwam binnen de Administratie voor Ruimtelijke Ordening en Leefmilieu een gesprek op gang met afgevaardigden van het Hoofdbestuur van de Stedebouw en de Ruimtelijke Ordening. Ondertussen werden door dit hoofdbestuur, in samenspraak met het Bestuur Monumenten en Landschappen, een aantal voorwaarden en stedenbouwkundige voorschriften voor het domein Ertbrugge uitgewerkt. Grosso modo komt het voorstel hierop neer dat aanpassings- en uitbreidingswerken aan het huidige kinderhome mogelijk blijven in de onmiddellijke (open) omgeving van het kasteel, volgens een aantal stedenbouwkundige voorschriften. Buiten deze welomlijnde, open ruimte zouden slechts enkele rust- en schuilplaatsen toegelaten worden, mits gebruik wordt gemaakt van natuurlijke en/of kleinschalige materialen en eventueel met aangepaste, inheemse beplanting.

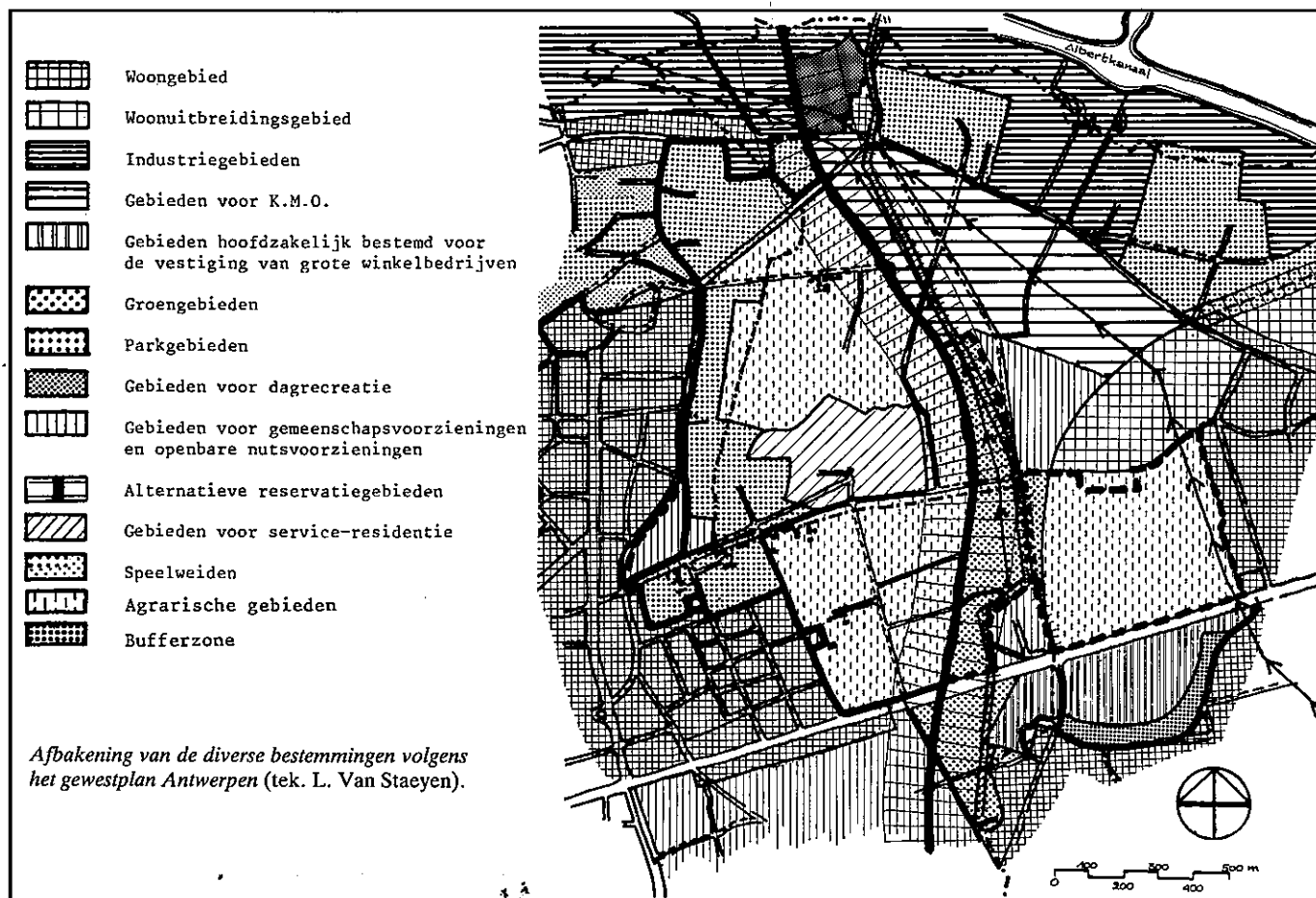
Dit nieuwe beschermingsvoorstel werd, met gunstig advies van Gemeenschapsminister P. Akkermans, op 24 september 11. goedgekeurd door Gemeenschapsminister K. Poma.

Huidig beheer en toekomst

Het parkbos Ertbrugge met omgeving is eigendom van de familie de Borrekens. De praktische uitvoering van het huidige beheer is in handen van de heer Covens, landbouwer. De diensten Groenplan en Waters en Bossen geven advies voor het verwijderen van bomen en voor heraanplanting. Het beheer van de wegbermen is in handen van de diensten Parken en Plantsoenen van de gemeenten Wijnegem en Antwerpen (Deurne). Deze diensten zorgen tevens voor het jaarlijks ruimen van de (meeste) grachten naast de Ertbruggestraat.

Naast *ecologische functies* als 'bufferzone' (tussen Groot-Antwerpen en de Voorkempen), 'groene long' voor het geürbaniseerde gebied, en rust- en broedgebied voor vogels, heeft het landschap Ertbrugge-Zwarte Arend een *sociale en educatieve functie* die, mede door zijn ligging, in de toekomst zeer belangrijk kan worden. Het oprichten van een educatief wandelpad, zelfs met inachtneming van servitudes en eigendomsrecht, behoort tot de mogelijkheden.

Helaas, door zijn ligging aan de rand van de grootstad wordt het landschap ook bedreigd zelfs tot in zijn kern, met name het parkbos Ertbrugge.

Indien niet de gepaste en blijvende maatregelen getroffen worden ter vrijwaring van de aspectbepalende elementen van het landschap, zou dit stuk 'groene vinger' wel eens vlug kunnen evolueren tot een stuk 'blauwe' of zelfs 'rode vinger'. De recente evolutie wijst alleszins in die richting....

Voetnoten

1. „Als geraamte voor het groenmodel wordt een vingerstructuur voorgesteld die resulteert uit de bestaande toestand en uit de confrontatie met de andere facetten. De 'groene vingers' dringen vanuit een bredere open, al of niet landschappelijk waardevolle zone door in het geurbaniseerd gebied tot aan de kernstad". (Toelichtingsnota bij het gewestplan Antwerpen — De opties van het gewestplan: Groene ruimten).
2. Het Tertiair is de voorlaatste periode van de geologische geschiedenis (65 tot 2 miljoen jaar geleden). Opeenvolgende zeetransgressies en -regressies lieten ten noorden van Sambre en Maas geweldige zand- en kleilagen achter. Het Tertiair is van jong naar oud onderverdeeld in het Pliocene (5 tot 2 miljoen jaar geleden), het Mioceen (23 tot 5 miljoen jaar geleden), het Oligoceen (34 tot 23 miljoen jaar geleden) en het Eoceen (53 tot 34 miljoen jaar geleden). Het Kwartair — van ongeveer 2 miljoen jaar geleden tot nu — is onderverdeeld in het Pleistoceen ('de IJstijden') en het Holoceen met de huidige erosie- en afzettingverschijnselen.
3. Bryozoën: mosdiertjes.
Brachiopoden: armpotigen.
Annelida: ringwormen.
4. De meeste auteurs nemen aan dat de grens met Wijnegem in 1756 werd gewijzigd naar aanleiding van de rookgatenkwestie en dat toen het kasteel Ertbrugge gevoegd werd bij de heerlijkheid Wijnegem. Nochtans heeft Ertbrugge steeds deel uitgemaakt van de heerlijkheid Wijnegem en heeft men in 1756 enkel de bestaande geschillen willen beslechten. Het lag echter niet in de bedoeling de grenzen van de dorpsheerlijkheden te verleggen. Een reglement van 13 september 1687 schreef voor dat belastingen geïnd dienden te worden op de plaats waar de goederen gelegen waren en niet op de plaats waar de hoeve (het rookgat) gelegen was. Dit ging niet zonder moeilijkheden, en om alle geschillen uit de weg te ruimen, heeft men in 1756 de grenzen onder meer met Wijnegem op kaart laten brengen. De eerste vermelding van de *galg van de heerlijkheid Deurne-Borgerhout* komt voor in de beschrijving van de grenzen in 1563. De galg stond op de hoek van de Houtersestraat en de Galgestraat. Vermoedelijk werd zij daar pas na 20 december 1561 geplaatst, toen een octrooi toelating gaf om de veroordeelden te berechten in de heerlijkheid waar ze werden aangehouden. Steeds werd de galg geplaatst op de grens van de heerlijkheid en op een zichtbare plaatst, dus meestal langs een drukke weg.
5. Een hof van plaisantie genoot, in tegenstelling met een speelhuis, vrijstelling van belasting.
6. Stadsarchief Antwerpen, Iconografie, reeks 16 nr. 16a. Kopie date-rend uit 1734 door Ricquier, naar origineel van 1645.
7. Zie gedenksteen van het kasteel.
8. Stadsarchief Antwerpen, Iconografie, reeks 16 nr. 16b.
9. Rijksarchief Antwerpen, archief van de gemeente Wijnegem, 'Plan geometrique parcellaire de la commune de Wyneghem' van 4 september 1809 door J. Delaet.
10. De aanleiding tot de aanleg van Fort I was de regeringsbeslissing om van Antwerpen het bolwerk te maken van de verdediging van het land. Tussen 1852 en 1854 werden 7 kleine forten gebouwd op 1 tot 2,2 km van de Spaanse wallen, en vanaf 1857 mocht niet meer gebouwd worden in een zone van ongeveer 1500 ha. belast met erfdiensbaarheden. Dit belemmerde echter de uitbreiding van de stad en onder druk van de eigenaars wijzigde de regering haar plan bij wet van 8 september

1859. De kleine forten zouden verbonden worden tot een vestingsgor-del en er zouden 8 forten gebouwd worden op ongeveer 4 km van de voorgaande omwalling en op ongeveer 2 km afstand van elkaar.
11. Diversiteit: verscheidenheid.
12. Biotoop: milieu waarin bepaalde plante- en diersoorten leven.
13. Associatie: gemeenschap.
14. Successie: de ontwikkeling van een pioniersgemeenschap in de richting van een climaxgemeenschap.
15. Climaxvegetatie: een vegetatie die zich ontwikkeld heeft tot een eindstadium waarin de veranderingen van soortensamenstelling en van voorkomen van elke soort heel klein zijn.
16. Iepeziekte: ziekte veroorzaakt door een schimmel, verspreid door de Kleine en de Grote iepespintkever.
17. Eutrofiëring: voedselrijker worden dan het voorheen was, ge-woonlijk als gevolg van directe of indirecte menselijke invloed.
18. Gradiëntsituatie: situatie waarbinnen de invloed van één of enkele milieufactoren in een bepaalde richting geleidelijk verandert.
19. De systematische volgorde van de 'Avifauna van België' is in over-eenstemming met de door het XIde Internationaal Ornithologisch Con-gres in Bazel in 1954 aangenomen aanbeveling voor de volgorde van avifaunistische lijsten.

Bibliografie

- De Commissie voor de Belgische Avifauna, *Avifauna van België, Lijst van de in België waargenomen vogelsoorten en hun Geografische Vormen*, Brussel, 1967.
- De Coninck F., *Bodemkaart van België, Verklarende tekst bij het kaartblad Borgerhout 28E*, Gent, 1960.
- De Meuter F.J. & Laga P.G., *Lithostratigraphy and biostratigraphy based on Benthonic foraminifera of the Neogene deposits of Northern Belgium*, in *Bull. Belg. Ver. Geologie*, V85, deel 4, Brussel, 1976, pp. 133-154.
- De Vrij Th. e.a., *Deurne bij Antwerpen, Geschiedkundige flieten*, Antwerpen, 1954.
- Ek C. & Ozer A., *Les dernières transgressions marines*, in *Géomorphologie de la Belgique, Hommage au Prof. P. Macar, Ouvrage coordonné par A. Pissart*, Laboratoire de Géologie et Géographie Physi-que, Université de Liège, 1976.
- Ergo W.H., *Verwezenlijkingen van de C.O.O.-Antwerpen, Restau-ratie van 'Kasteel de Zwarte Arend' te Deurne nakend*, in *Het laatste Nieuws*, jg. LXXXIV, nr. 294, 18-19 december 1971, p. 11.
- Heukels H. & Van Ooststroom S.J., *Flora van Nederland*, Gronin-gen, 1977.
- Nooyens F., *Geschiedenis van Deurne*, 2 dln, Gemeentebestuur Deurne, 1982.
- Peeters L., *Ertbrugge-Zwarte Arend*, in *Turninum*, jg. V, 1978, nr. 19-20, pp. 55-58.
- Schobbens J., *Les environs d'Anvers I, 65 Promenades pédestres dans un rayon de 10 kilomètres à partir de l'hôtel de ville*, Brussel, s.d., pp. 159-162.
- Slembrouck J., *Het landschap rondom Ertbrugge, Een landschappe-lijk onderzoek met het oog op zijn behoud*, Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedschoon v.z.w., 1981.
- Springael G., *Historische herinneringen over Wijnegem en omstre-ken*, Antwerpen, 1897, dl II, pp. 43-53.
- Staatssecretariaat voor de Nederlandse Gemeenschap en het Vlaam-se Gewest, *Streekeconomie en Ruimtelijke Ordening, Toelichtingsnota bij het gewestplan Antwerpen*, 1979, pp. 73-122.
- Stijnen J.L. & Calliauw M., *Voorstel tot klassering als landschap parken Ertbrugge, Zwarte Arend en omgeving en als monument van het kasteel Zwarte Arend te Deurne*, archief M.L.Z.
- Stockmans J.B., *Deurne en Borgerhout sedert de vroegste tijden tot heden*, Brecht, 1896-1897 en 1899, dl 3, pp. 157-160 en 162-163.
- Stockmans J.B., *Kasteelen en lusthoven van Deurne en Borgerhout, voorafgegaan door de geschiedenis van Borgerhout sedert de scheiding 1836-1896*, Brecht, 1902.
- Wils D., *Toponymie van Deurne*, in *Turninum*, jg. 1975, nr. 8, pp. 326-333; jg. 1975, nr. 6, pp. 235-244.
- Westhoff V. & Den Held A.J., *Plantengemeenschappen in Neder-land*, Zutphen, 1975.

De restauratie van 'De Olifant' in Brugge

Miek Goossens, B.M.L.
i.s.m. Hubert Davans, architect-ontwerper

'Onlangs voltooide men de restauratie van een merkwaardige gevel in de Oude Burg. De baksteen werd op behoorlijke wijze afgekrabd, maar dit is ongeveer het enige goede dat wij van deze restauratie kunnen zeggen.

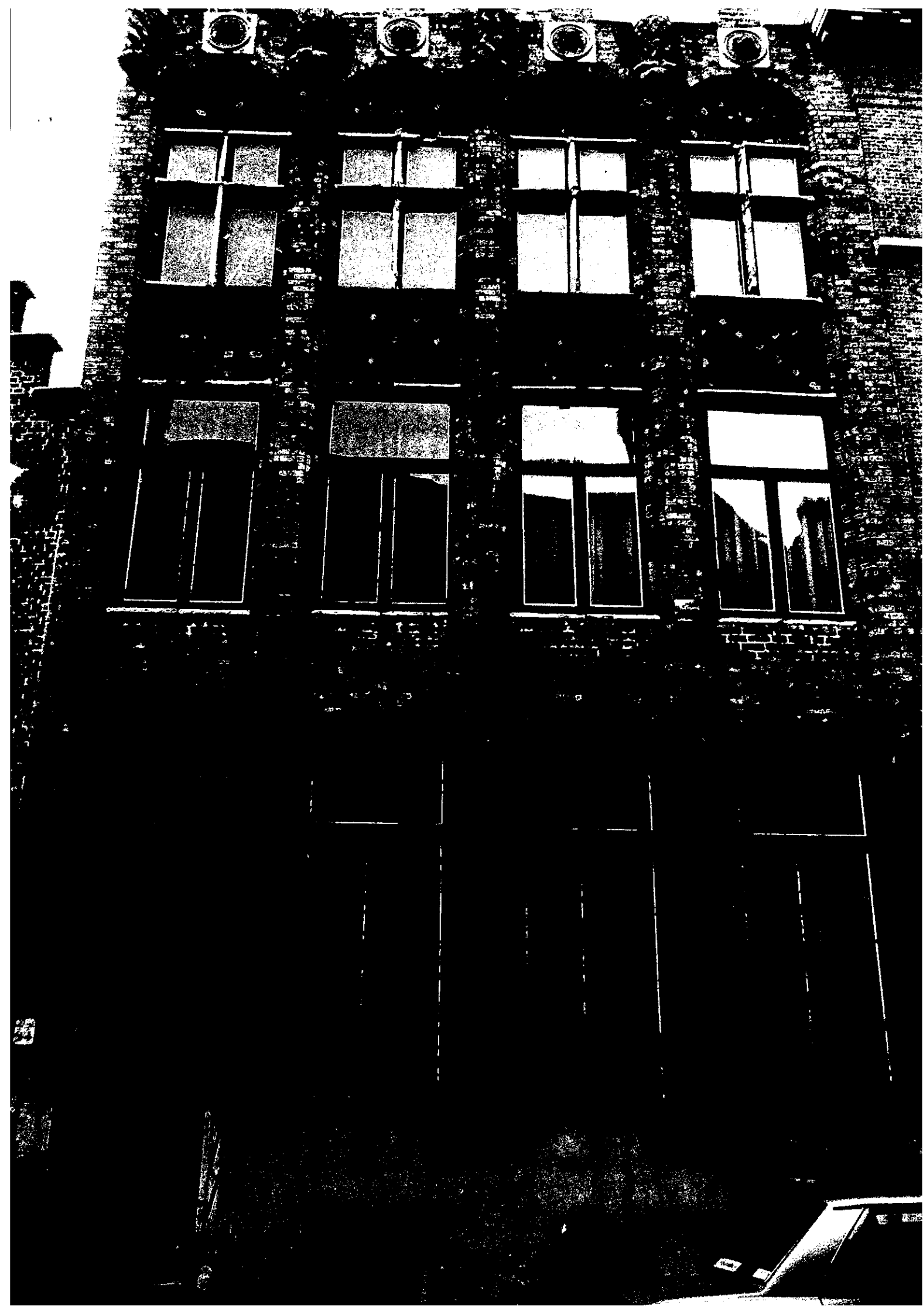
Het is te betreuren dat men de leeuwekoppen van gebakken aarde heeft bewaard, die enige jaren geleden de medaillons met koningsbustes hebben vervangen aan de top van de gevel.

Om deze armzalige ornamenten nog te benadrukken, heeft men ze in een levendig rood geschilderd en omkaderd in grijsblauw, hetgeen een in hoogste mate barok effect geeft. Men had ook de kruismonelen van de vensters moeten aanbrengen; de afwezigheid van kruismonelen geeft aan een gerestaureerde gevel iets naakts, en vermindert sterk het karakter.

Tenslotte betreuren wij dat men ook de ornamenten niet opnieuw heeft aangebracht, die vroeger bestonden tussen de vensters van de gelijkvloerse en van de eerste verdieping. Het zou zonder twijfel zeer moeilijk geweest zijn dit werk uit te voeren, gezien de moeilijkheid om een ornamentatie te vinden die, zonder een slaafse navolging te zijn van het vreemde lijstwerk boven, er toch het ietwat bizarre karakter van vertoont.

Brugge, Oude Burg 24; detail van de toestand na de restauratie anno 1984 (foto Stedelijke Dienst Monumentenzorg, Brugge).

Ondertussen geeft de afwezigheid van ornamentatie boven de vensters van de gelijkvloerse verdieping aan het geheel van de gevel iets onbeholpen en iets plat dat herinnert aan een moderne, niet gepleisterde gevel. Het plaatsen van kruisen zou aan het geheel meer karakter te geven hebben waardoor de afwezigheid van de moeilijk te restaureren baksteen-patronen minder te betreuren zou zijn.

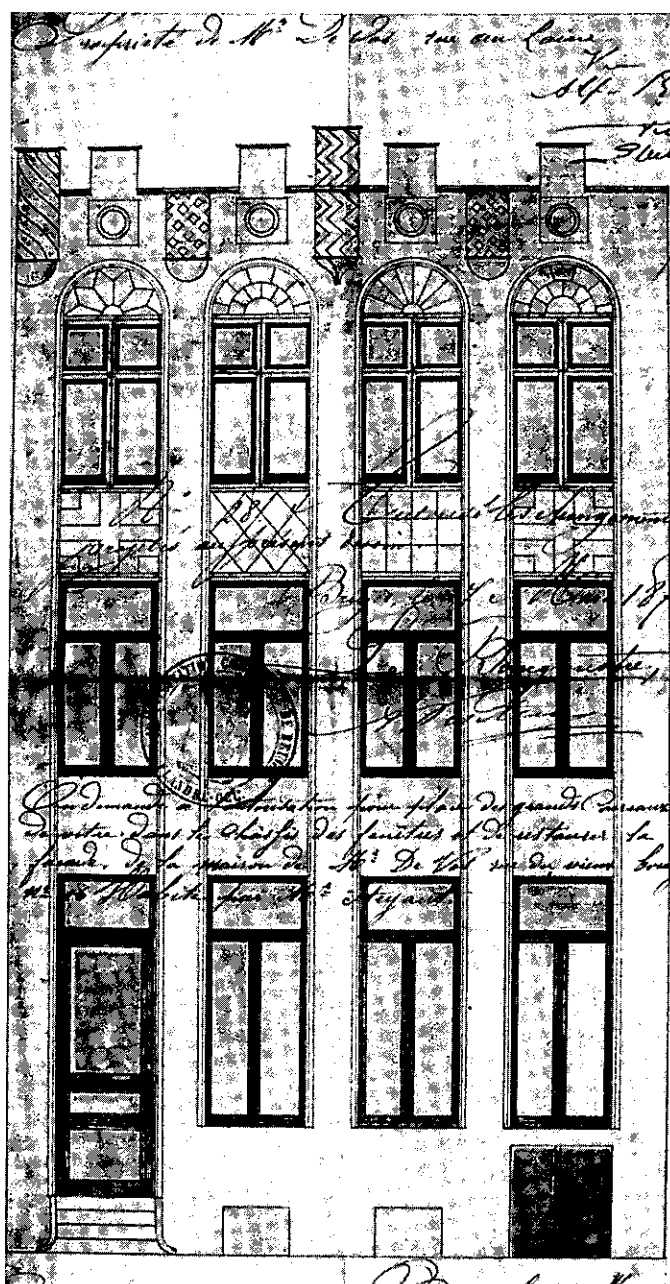
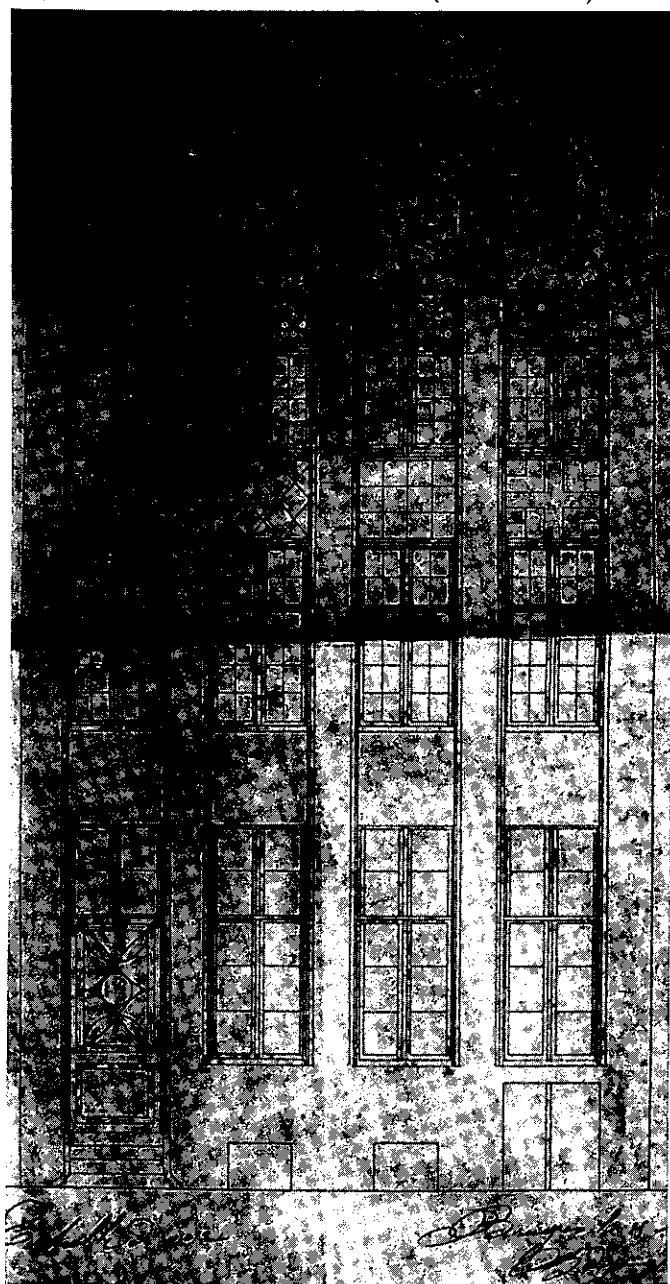
Alles welbeschouwd getuigt het afkrabben van deze merkwaardige gevel van de goede intentie van de eigenaar, waarvoor de minnaars van de Vlaamse kunst hem moeten danken. Wij betreuren enkel dat hij het ondernomen werk niet voltooid heeft, en wij hopen dat hij de restauratie van een der merkwaardigste gevels van Brugge niet in deze onafgewerkte staat zal laten' (1).

Deze auteur uit 1876 zou ten overstaan van de in oktober 1984 voltooide restauratie van de gevel van het huis gelegen Oude Burg 24 te Brugge, een zelfde kritiek kunnen formuleren: ook nu werd een 'zachte' aanpak doorge-

voerd en werden verdwenen elementen niet gereconstrueerd. Wat de beweegreden hiertoe was in 1876 is ons onbekend; hoe de huidige restauratieoptie ontstond, verhalen wij u in dit artikel.

Hiernaast: de toestand van de gevel vóór restauratie (foto BML).

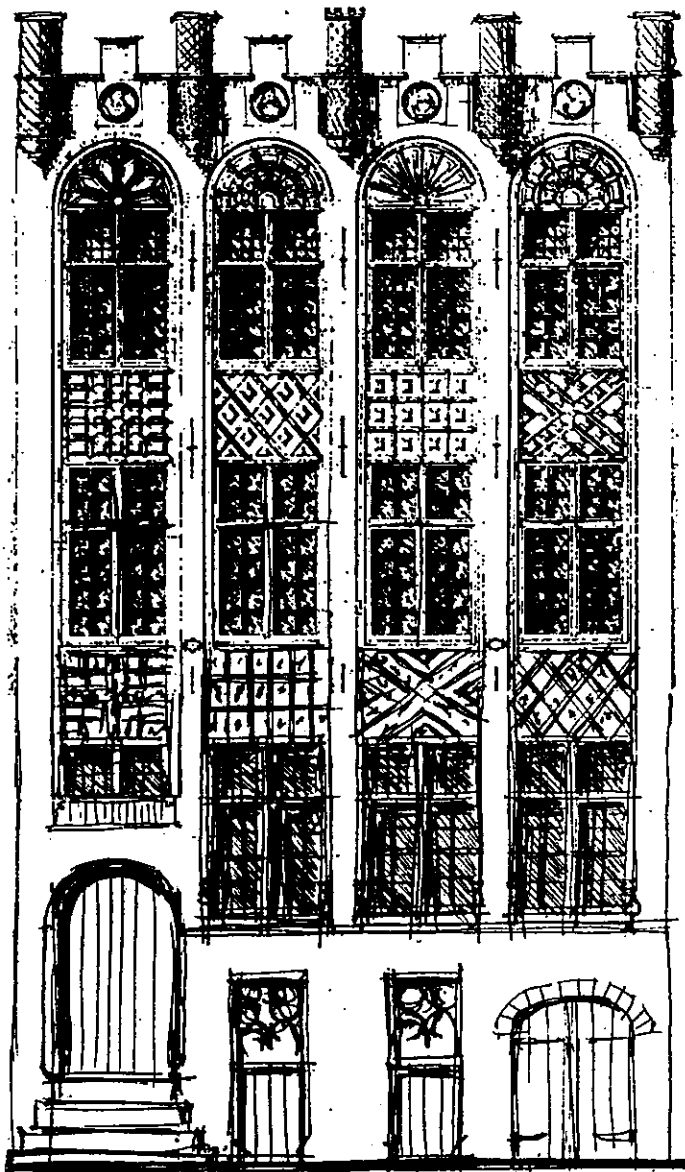
Bouwaanvraag van 1876, waarbij gevraagd wordt grotere glasvlakken in de ramen te plaatsen en het parament af te schrapen. In deze toestand kwam de gevel tot ons vóór de restauratie van 1984 (foto H. Davans).

Een korte historische schets

Het diephuis genaamd 'De Olifant' in de Oude Burg te Brugge heeft een merkwaardige schermgevel (2), die gedateerd is op twee gevelstenen 1564 en XVCLXIII. De vensters zijn per travée in geprofileerde rondboognissen bevat. Merkwaardige en voor Brugge unieke geometrische versieringen van baksteen komen voor boven de vensters van de verdiepingen. De gevel wordt beëindigd met kanteeltjes. Medaillons met leeuwekoppen van terracotta wisselen af met bakstenen gemetselde halfzuiltjes, waarvan enkel nog het middelste boven de borstwering uitsteekt.

Poging tot reconstructie door H. Davans van de toestand anno 1564, met als uitgangspunt de tekening van Verschelde uit 1875. De bekroning met vijf torentjes is in de archivalia niet terug te vinden maar blijkt logisch en harmonisch. Over de bustes in de medaillons i.p.v. de huidige leeuwecoppen is in verschillende documenten sprake. De tweede verdieping bezit heden nog de kruismonden die er zeker ook geweest zijn op de

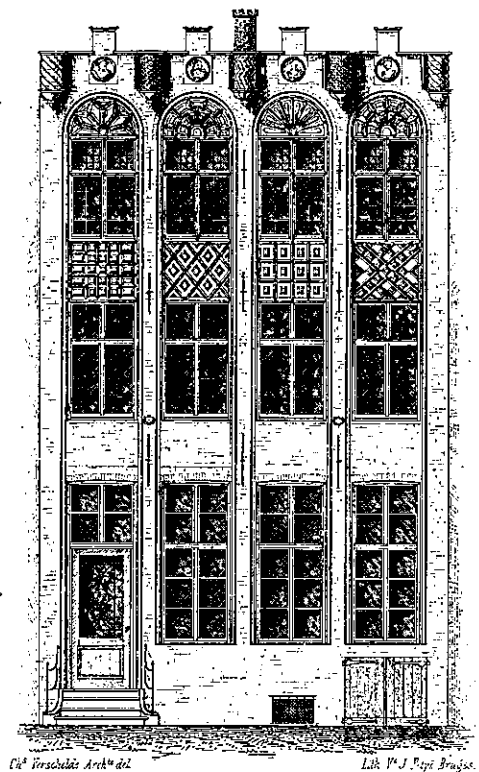

De 16de-eeuwse gevel werd in de loop der tijden verbouwd. Een vrij ingrijpende wijziging werd aangebracht aan de gelijkvloerse verdieping: de vensteropeningen werden verlaagd, de nissen — of althans de aanzetten ervan — werden vereenvoudigd uitgewerkt en voorzien van een 'modern' raamtype, en het geometrisch maaswerk op de borstwering boven de vensters werd weggevoerd. Ook de toegang en de deuropening werden gewijzigd. Te oordelen naar de vormgeving van de puittrap, wordt deze verbouwing in de tweede helft van de 18de eeuw gedateerd. Deze datering kon tijdens de restauratie worden bevestigd door het terugvinden van een steenhouwersmerk: 'PCT' op de arduinen vensterdorpels en op de puittrap. Dit zelfde steenhouwersmerk werd ongeveer gelijktijdig en eveneens naar aanleiding van een

begane grond en de eerste verdieping. De baksteenversieringen vulden ook de gevelvlakken boven de vensters van de begane grond. De oorspronkelijke hoogte van de vensterdorpels op de begane grond, verlaagd rond 1760, is nu nog duidelijk in het metselwerk terug te vinden terwijl twee sokkels van de vensternissen herbruikt werden teruggevonden aan de neggen van de voordeur. De aanzet van de boog van de vroegere deur werd ontdekt bij de binnenopschikwerken. De nissen boven de kelderopeningen kwamen bij het ontleisteren van de plint te voorschijn; over de beëindiging en de opvulling van deze nissen bestaat geen aanduiding.

Hieronder :

Brugge, Oude Burg 24. Toestand zoals weergegeven in Verschelde Ch., Les Anciennes Maisons de Bruges in 1875. De verbouwing van de verhoogde begane grond met verwijdering van het decoratieve maaswerk boven de vensters, moet rond 1760-1770 gesitueerd worden. De koningsbustes in de medaillons worden nog getekend maar zijn in werkelijkheid reeds vervangen door leeuwecoppen.

Maison C 26 rue du vieux-bourg

porte le millésime 1564

restauratie teruggevonden op gedateerde gevels, namelijk de blauwstenen gevels gelegen Vlamingsstraat 17 (Ambachtshuis van de Kuipers, gedateerd 1768 (3)) en Steenstraat 38 (Ambachtshuis van de Timmerlieden, gedateerd 1764-1765 (4)). Dit steenhouwersmerk komt ook voor in de kerk van de Duinenabdij aan de Potterierei, gebouwd 1775-1788.

Deze gegevens laten ons toe de verbouwing van de benedengevel van Oude Burg 24, ca. 1760-1770 te dateren.

Mogelijk werden op dat moment ook de gevelbeëindiging vereenvoudigd en de kruismonelen verwijderd op de eerste verdieping. De bepleistering die in 1876 werd verwijderd zoals hoger geciteerd artikel ons leert, kan ook rond dit tijdstip zijn aangebracht naar de smaak van de tijd.

Van deze toestand bezitten wij twee afbeeldingen: een tekening in Verschelde, gepubliceerd in 1875 (5), en de bestaande toestand zoals getekend bij een bouwaanvraag in 1876. Te vermelden is dat Verschelde weliswaar de madaillons met koningsbustes tekent maar in zijn tekst vermeldt dat ze verdwenen zijn: 'Les quatre médaillons supérieurs étaient ornés primitivement de bustes sculptés en pierre blanche: ceux-ci étaient considérablement endommagés, mais au lieu de les rétablir d'après les originaux, le propriétaire les a fait remplacés par des têtes de lion en terre cuite, modernes!! Nous eussions préféré laisser les médaillons vides'.

In 1876 werd de gevel nogmaals gewijzigd: een bouwvergunning verleend op 27 maart 1876 vermeldt: 'On demande l'autorisation pour placer des grands carreaux de vitre dans le chassis des fenêtres et de restaurer la façade (...) (6)'. In deze toestand kwam de gevel tot ons, anno 1984, en het is deze restauratie die besproken wordt in 'Halletoren' en waar enkel het afschrapen van de gevel gelooft wordt. Wij leiden hieruit af dat de gevel bewerkt was, het is te zeggen gekalkt, gepleisterd of geschilderd.

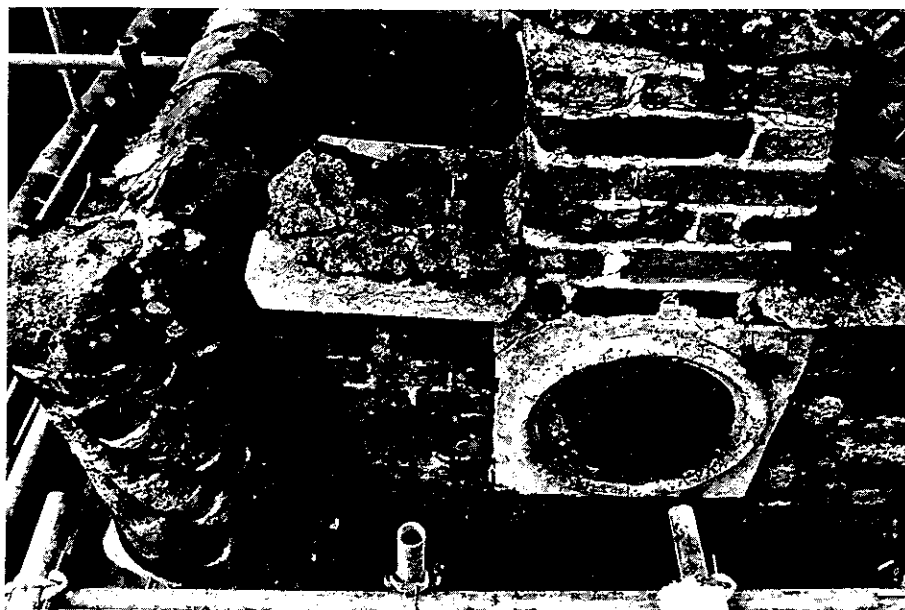
Deze afwerkingslaag kan dateren uit 1760-1770. Tijdens de werken werden echter twee sokkels teruggevonden die oorspronkelijk de aanzetten vormden van de traveenissen op de begane grond die in 1760-1770 werden weg-gewerkt. Deze natuurstenen sokkels bevatten sporen van afwerking, wat zou duiden op een bewerking van het gevelvlak vóór 1760-1770.

De gevels en bedakingen van het pand Oude Burg 24 werden als monument beschermd bij K.B. van 09.07.1974.

De restauratie: optie en uitwerking

'De Olifant' werd in 1978 door de huidige eigenaar, die het pand bewoont, aangekocht. Hij zorgde voor het inwendig bewoonbaar maken van dit eeuwenoude pand naar hedendaagse normen. De verhoogde begane grond kreeg woon- en leef functie (zitkamer, eetkamer en keuken), terwijl bad- en slaapkamers op de eerste verdieping werden geïnstalleerd. Een reeks van lagere bijgebouwen werden gesloopt om een grotere koer te bekomen. De moer- en kinderbalken van de oude constructie werden blootgelegd en opgekuist. De kelder — een mooie, diep uitgewerkte ruimte onder tongewelf over de hele diepte van het huis gesitueerd — behoeft geen speciale aanpak. Deze kelder staat niet rechtstreeks in verbinding met het huis erboven maar is enkel toegankelijk vanop de straat en vanop de kleine koer die zich achter het huis bevindt. Wij vermelden nog dat zich naast de kelder een waterput bevindt, die uitkomt op de koer, maar ook via een luik met de kelderruimte in verbinding staat. Het voorkomen van een individuele waterput in een laat-middeleeuws stadshuis is weliswaar geen uitzondering, maar getuigt van een zekere welstand en ontwikkeld wooncomfort van de toenmalige bewoners.

Toestand van de gevelafdekking vóór restauratie (foto H. Davans).

Voor de restauratie van de zolder achter de derde bouwlaag en van de gevel werd een dossier ingediend voor het bekomen van een toelage. Dit dossier voorzag vooreerst in een volledige vernieuwing van de dakconstructie en de bedaking. Van de oorspronkelijke dakconstructie bleef weinig of niets meer over. Geen enkel gebint was nog origineel. De constructie, als resultaat van verbouwingen en aanpassingen, was zeer labiel en bijkomend in slechte staat, zodat hier minder aandacht werd besteed aan te behouden onderdelen. De vernieuwde dakconstructie is neutraal-functioneel en eigentijds van vormgeving en is uitgevoerd met oregon-hout. Een onderdak werd geplaatst en hierop werden nieuwe pannen gelegd, gegolfd model. Logischerwijs werden ook de schouwen hersteld, en alle goten en waterafvoerbuizen vernieuwd. De eigenaar zorgt thans zelf voor de inrichting van deze zolder, door het aanbrengen van isolatie tussen de kepers, en een indeling door middel van niet dragende, verplaatsbare houten wanden.

De achtergevel, een eerder gewone puntgevel, werd grondig nagezien op metsel- en voegwerk. Enkele ramen dienden te worden vervangen. Op de begane grond konden de oude ramen, mogelijk 18de-eeuwse, behouden blijven mits verschoeiingen van de onderdorpels. De werken met de grootste architectuur-historische problemen concentreerden zich echter op de voorgevel.

Console van de venster nis, weggewerkt in 1760-'70 en teruggevonden tijdens de restauratie (foto H. Davans).

Gelet op de hierboven geschetste geschiedenis — die grotendeels gekend was, doch door de restauratie kon worden verfijnd — stelden zich bij gevelrestauratie in hoofdzaak twee problemen van vormelijke aard: de gevelbeëindiging en de venstertypes.

Het probleem van de gevelbeëindiging

De schermgevel telde oorspronkelijk, in 1564, ongetwijfeld vijf bakstenen zuiltjes van kunstig schoonwerk die, afgewisseld met kantelen, de sierlijke beëindiging vormden. Minstens sinds 1875 (Verschelde) steekt nog slechts één zuiltje, namelijk het middelste, boven de borstwering uit. Hier stelt zich onmiddellijk de vraag naar reconstructie. Eén zuiltje (uiterst rechts) verdween echter volledig en definitief bij het bouwen van het buurhuis: de kroonlijst van dit huis werd gedeeltelijk in de schermgevel verwerkt. Dit element maakte een totale reconstructie reeds quasi onmogelijk.

Verder verkeren wij in onzekerheid omtrent de mogelijke vormgeving van de zuiltjes boven de dekljst. Iconografische bronnen geven hier geen raad. De vormgeving van de witstenen dekljst op zichzelf zorgde reeds voor problemen, gezien de slechte toestand waarin deze ver-

Toestand metselwerk na reiniging. Dergelijk voegwerk bleef onaangevoerd (foto BML).

keerde, en het heterogene herbruikmateriaal waaruit deze was samengesteld.

Deze elementen bij elkaar — en in combinatie met de hele gevelproblematiek cf. lager — leidde tot een eenvoudig herstel van de bestaande toestand, met slechts één opgemetselde zuil. Hierbij werden alle witstenen dekstenen vernieuwd, voorzien van een nieuw, logisch-afwaterend profiel dat het metselwerk volgt en beschermt. Heel wat delicaat metselwerk werd verricht, waaronder vervanging van de verweerde, geprofileerde bakstenen van de halfzuiltjes evenals van hun vergane natuurstenen sokkels, naar de enig resterend leesbare. De in de 'Halletoren' en bij Verschelde gelaakte leeuwekoppen vonden in onze ogen meer genade: zij zijn te verkiezen boven nieuw te beitelen koningskoppen, waarvan geen model bestaat.

Uiterst zorgvuldig dienden deze broze holle leeuwekoppen verwijderd te worden voor herplaatsen. Zij waren in de muur bevestigd met smeedijzeren nagels, dwars door de wangen der leeuwen in het metselwerk gedreven. Eén leeuwekop was hierdoor gebarsten, maar kon omlijnd worden. Het herplaatsen gebeurde op dezelfde wijze doch met wiggen van roestvrij staal. De aanwezige beschildering, rood voor de koppen, blauw-grijs voor hun gepleisterde omranding, werd hernomen, ter bescherming tegen verwerking.

Venstertypes

Slechts één verdieping behield haar oorspronkelijke kruiskozijnen, zij het met gewijzigde raamvullingen.

Het realiseren van kruiskozijnen op de eerste verdieping zou geen problemen gesteld hebben: enkel de monelen ontbreken.

Dit zou echter een totale breuk van beneden- en bovenpartij van de gevel tot gevolg gehad hebben.

Immers, de perfecte staat waarin de aanwezige ramen en deur van de gelijkvloerse verdieping zich bevonden, noopte tot behoud ervan, een behoud dat eveneens werd ingegeven door de onzekerheid omtrent de oorspronkelijke toestand van de begane grond. Geen enkele iconografische bron licht ons hierover in.

Enkel tijdens de werken kon men, door het ontdekken van enige materiële sporen, een schuchtere poging wagen tot theoretische reconstructie van de toestand anno 1564. Reconstructie zou bovendien het verhogen van de onderdorpels van de gelijkvloerse ramen betekend hebben met een negatieve weerslag op de leefkwaliteit van de huidige woonkamer.

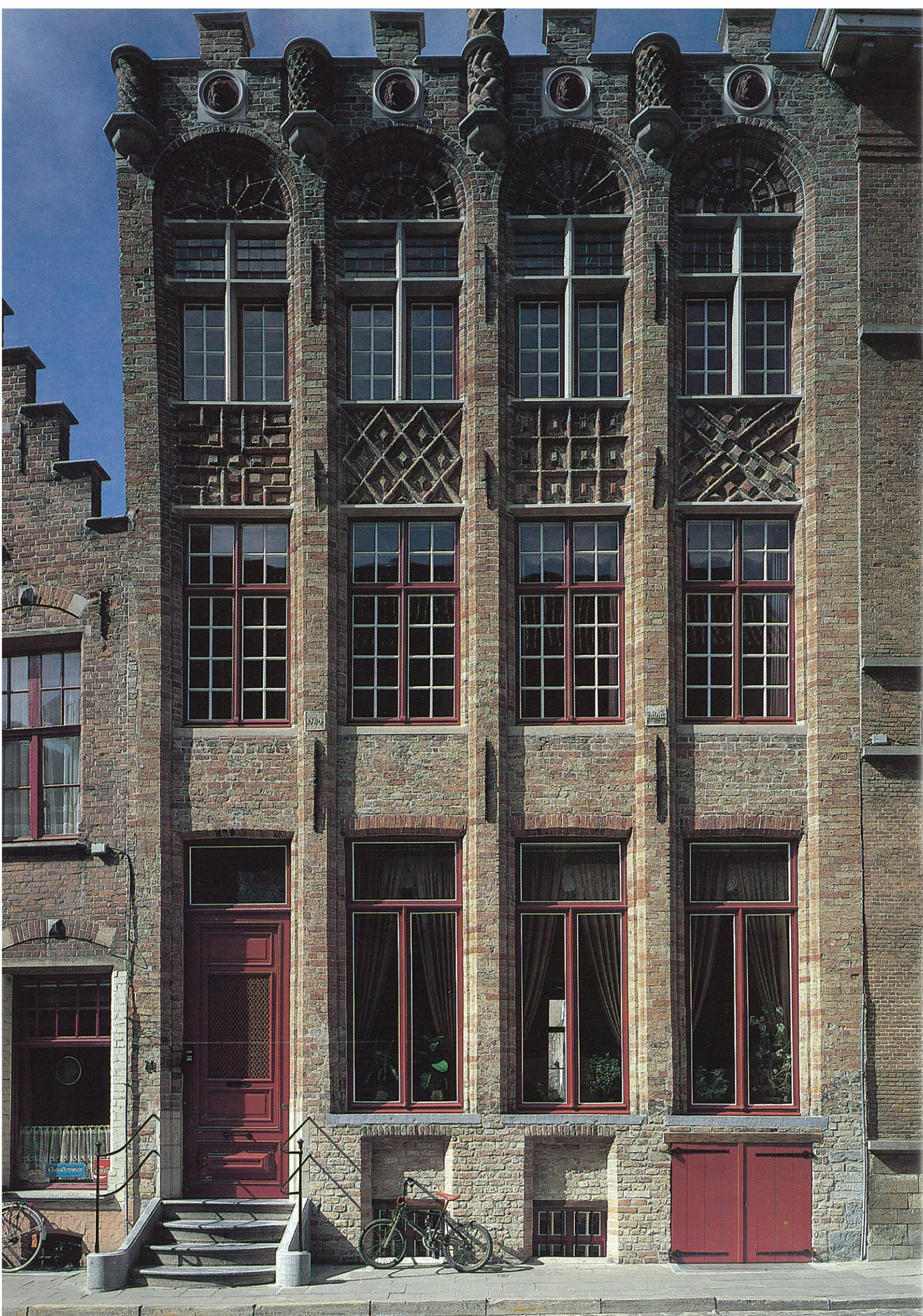
Aldus bleef de vormgeving van de begane grond omzeggens ongewijzigd bestaan: ramen en deur kregen enkel

Toestand van de gevelafdekking tijdens de restauratie.

Zicht op de sierlijke gevelbeëindiging na restauratie (foto BML).

een grondige schilderbeurt. De aanwezige luiken werden verwijderd ter herstel van een ononderbroken gevelritme. De aanwezige plintbepoistering bleef achterwege gezien de goede toestand van het metselwerk. De dichtgemetselde keldernissen werden opnieuw in reliëf geplaatst. Een gebarsten wang van de blauwstenen trap werd vervangen.

Voor de tweede bouwlaag werd het bestaande raamtype gecopieerd, doch met reconstructie van de in 1876 verwijderde kleinhouten. Deze verfijning in de detaillering van het raam zou zodoende een overgang maken naar de derde bouwlaag waar de verweerde monelen van de kruisramen naar bestaande werden vervangen. De opendraaiende vleugels kregen eveneens kleinhouten, de vaste opperlichten kregen glas-in-loodraampjes.

De gevel benadert aldus sterk de tekening van Verschelde (1875), met uitzondering van het raamtype op de verhoogde begane grond, dat uit 1876 dateert.

Overigens werd deze gevel lichtjes gereinigd met water onder lichte druk. Het oude metselwerk werd slechts zeer plaatselijk hersteld en hervoegd. Het oude voegwerk kon bijna over de hele oppervlakte onaangeroerd blijven, met uitzondering van het maaswerk, de bekroning en de plint. De gevel werd niet chemisch behandeld, omdat het hier een zeer kwalitatieve baksteen betreft.

Een gezonde toekomst

De gevelrestauratie verliep niet in termen van reconstructie bij gebrek aan zekerheid omtrent het oorspron-

kelijk uitzicht, inzonderheid wat de kelder en de begane grond betreft.

De restauratie heeft eerder het karakter van een conservatie, waarbij de bestaande, geëvolueerde toestand bestendig werd, en enkel een grotere detaillering van de glasvlakken voor een bijkomende verfijning zorgt. Indien in de toekomst de ramen van de begane grond aan vervanging toe zouden zijn, zou men zich kunnen inspireren op de toestand van vóór 1876, immers door twee iconografische bronnen bekend. Voor het aanbrengen van dit 18de-eeuwse venstertype zijn geen grote bouwkundige aanpassingen vereist: het raam kan binnen de bestaande openingen worden geplaatst. De verdeling in kleinere glasvlakken dan de bestaande T-ramen, zal zorgen voor een betere versmelting van de drie bouwlagen. Voorlopig gaat de 'Olifant' een gezonde toekomst tegemoet.

Voetnoten

- (1) Vrij vertaald uit: 'Halletoren', 2de jaargang, 20.08.1976, nr. 12.
- (2) Een schermgevel is horizontaal afgewerkt en is hoger opgetrokken dan het zadeldak dat er loodrecht op staat: van dit geveltype zijn in Brugge nog enige voorbeelden bewaard uit de 15de en begin 16de eeuw, bij natiehuizen en de grotere woonhuizen (bv. Oude Zomerstraat 2, zie M&L nr. 1, 2de jaargang, november 1982, binnenkrant p. 8).
- (3) zie L. Devliegher, *De Huizen te Brugge*, 1976, p. 412.
- (4) *ibid.*, p. 389.
- (5) Verschelde Ch., *Les Anciennes Maisons de Bruges*, Brugge, 1875, plaat XIX en p. 18.
- (6) S.A.B. bouwaanvragen 1876.

Pagina hiernaast: zicht op de volledige gevel na restauratie (foto G. Charlier).

2000 jaar Zwinstreek

F. Welvaert, projectleider

Zowat anderhalf jaar geleden ging in Knokke-Heist een B.T.K.-project van start om het cultuur-historisch patrimonium van de Zwinstreek — zowel in openbaar als in privé-bezit — te inventariseren. Onder impuls van de Stedelijke Cultuurraad konden vier mensen ingezet worden om deze uitgebreide doelstelling te realiseren.

De start

Bij de aanvang van het project werden niet minder dan 20.000 brieven in de gemeente rondgedeeld, waarin de bedoeling uitgelegd werd en tevens om medewerking werd gevraagd. In eerste instantie was de respons relatief gering, maar datgene wat toch al aan het licht kwam, rechtvaardigde ruimschoots de gedane inspanningen.

De eerder trage start was hoofdzakelijk terug te brengen tot enkele misverstanden: het publiek zag een mogelijk verband met de fiscus; men had problemen met het al dan niet anoniem blijven van de verzamelaars, en niet iedereen begreep het onderscheid tussen historische en verkoopswaarde.

Na een opheldering hiervan in de lokale pers, kwamen heel wat positieve reacties los o.a. in de vorm van hele verzamelingen postkaarten, strijkijzers, wijwatervaatjes, schilderijen, schepstuig, maquettes, tin... Gezien de grote bijval werd het bestaande project verlengd en tevens uitgebreid zowel qua inhoud als qua personeel. De uitbreiding richtte zich specifiek op het onderzoek naar het ontstaan en de evolutie van het toeristische fenomeen aan de Oostkust, meer in het bijzonder de urbanisatie. Niemand had ooit durven dromen dat dit onderzoek tot dergelijke merkwaardige resultaten zou leiden. Na enkele maanden werd het echter duidelijk dat de vondsten mogelijkheden boden voor een prachtige tentoonstelling, gekoppeld aan een rijk geïllustreerde publicatie.

Knokke-Heist, Het Zoute. Deze opname uit de jaren dertig toont een typische cottage-villa in de Welseweg, naar een ontwerp van architect R. Heyneman (foto Ch. D'hont).

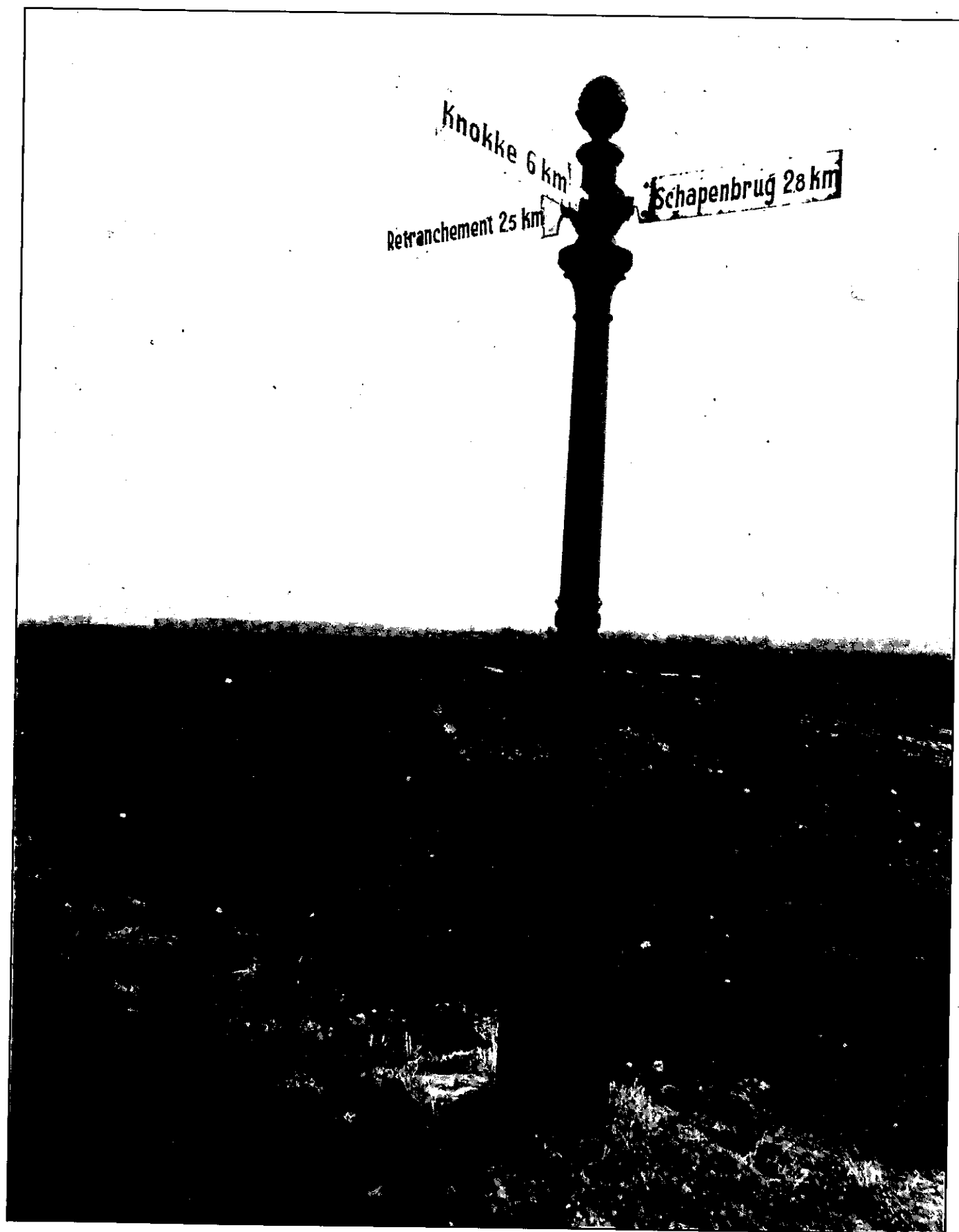
De tentoonstelling

Van 7 tot en met 27 juni 1985 vindt in het Ontmoetingscentrum Scharpoord een uitgebreide tentoonstelling plaats rond het thema '2000 jaar Zwinstreek'. Daarin wordt de historiek beschreven van de Zwinstreek van de vroegste tijden tot ± 1940, en dit voor een oppervlakte die grosso modo omschreven kan worden als het gebied ten noordoosten van Brugge, en West-Zeeuws-Vlaanderen. Naast talrijke stukken uit lokale en regionale privé-verzamelingen zal tevens aanvullend materiaal te zien zijn uit musea die voorwerpen bezitten van het openbare Zwinstreek-patrimonium.

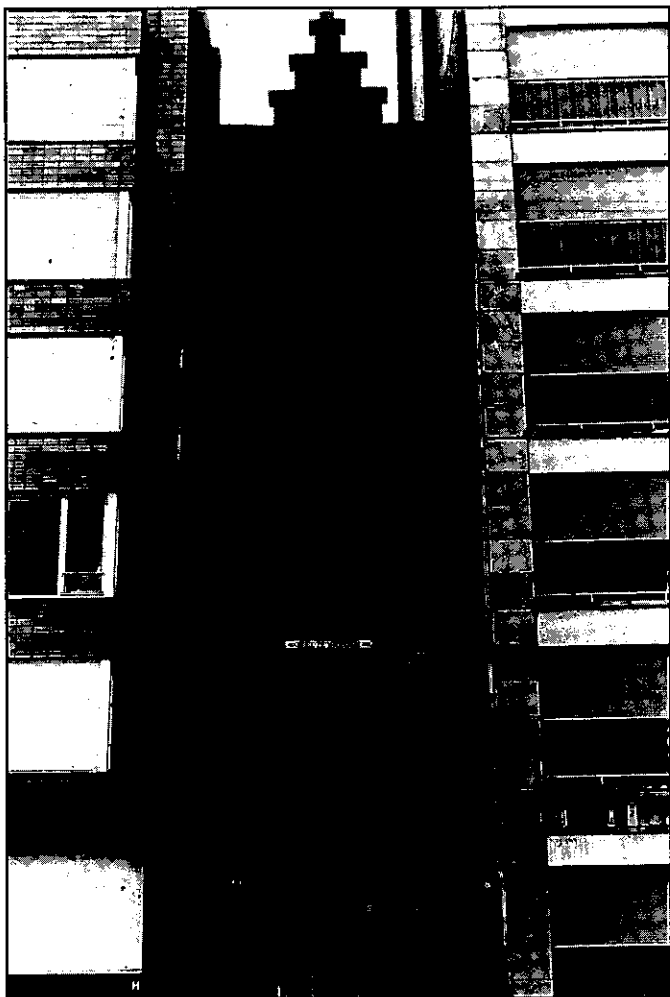
De opbouw is geconcentreerd rond drie belangrijke thema's — tevens de bestaansmiddelen van de Zwinstreek — : landbouw, visserij en toerisme. Het dagelijkse leven als uiting van de mentaliteit, loopt als een rode draad doorheen deze thema's. Concreet betekent dit een overzicht van de archeologische vondsten in verband met de bewoning en het bestaan; het gebruikte landbouwalaam en de toepassingen in de ambachtelijke sfeer; een kijk op het wel en wee van de visserij; de ontwikkeling van het badleven en de logische stedenbouwkundige veranderingen; tenslotte een benadering van de mens in deze veranderende streek. Het geheel wordt gerealiseerd door de B.T.K.-ploeg, die ook het inventarisatiewerk verrichtte met medewerking van het gemeentebestuur van Knokke-Heist, de Cultuurraad, het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap - A.R.O.L. - Bestuur Monumenten en

Faïencetekening op de zijwand van het terras van Villa Castel, Zeedijk 126 in Heist (foto D. Van Hoof).

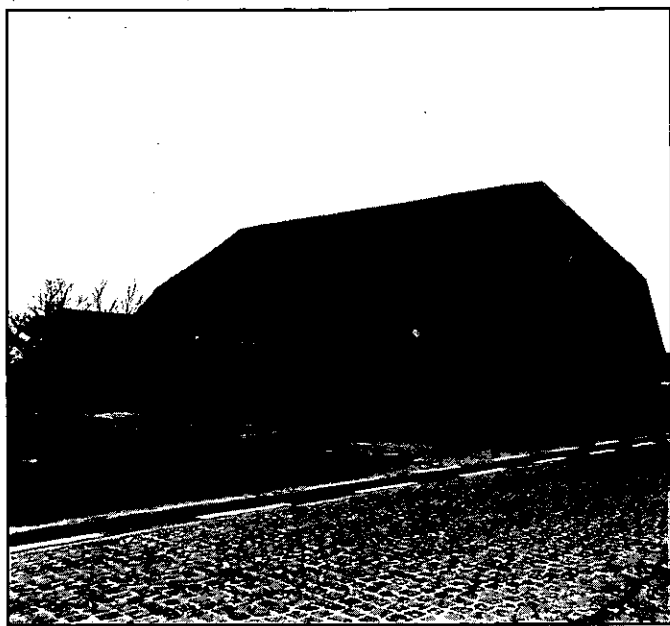

Oude richtingaanwijzer in de 'Vrede', op het kruispunt van de Hazegrasstraat en Graaf Jansdijk (foto D. Van Hoof).

Duinbergen, Villa Weltevreden, Zeedijk 318. Een beklemmend gezicht ! (foto D. Van Hoof).

Knokke-Heist, schuur van de Grote Stelle-hoeve, Hazegrasstraat 120 (foto D. Van Hoof).

Landschappen, en Mappamundi. Daarnaast zijn tal van musea en instanties betrokken bij de praktische uitwerking. Het ligt tevens in de bedoeling van de organisatoren om tijdens de weekends onder één of andere vorm passende animatie te voorzien.

De publikatie

Gezien het bijzonder karakter van het project, zal een rijk geïllustreerd boek op de markt komen, waarin een uitgelezen schare specialisten enkele bijzondere aspecten van de geschiedenis van de Zwinstreek nader belichten.

— Prof. dr. R. Van Eenoo: *een wetenschappelijke inleiding*;

— Ir. J.A. Trimpe Burger: *De pre- en protohistorie van de Zwinstreek (voornamelijk West-Zeeuwsch-Vlaanderen)*;

— Drs. M. Ryckaert: *Het ontstaan van het Zwin (een overzicht en synthese van de bestaande opvattingen, getoetst aan de huidige stand van het onderzoek)*;

— Lic. M. Coornaert: *De bewoning van de Zwinstreek in het Oud Regiem (een synthese van zijn publikatie met betrekking tot de Zwinstreek)*;

— Lic. J. Termote: *Het ontstaan en de stadsontwikkeling van Damme (een boeiende kijk op de vroegste vormen van urbanisatie te Damme)*;

— Lic. M. Strobbe-G. Adriaenssens-D. Vogelaers: *De betekenis van de site van het Isabellafort (een schets van de inpolderingen en de bijhorende militaire functie)*;

— Dr. P. Hovart: *Zeevisserij en wetenschap in de 18de eeuw (een opmerkelijke benadering van de groeiende wetenschappelijke bedenkingen bij het beheer van de visstocks)*;

— Schepen D. Lannoy: *Knokke in de crisisperiode 1845-1850 (een beschrijving van de dorpsgemeenschap in een bijzonder harde periode)*;

— Lic. G. Ostyn: *Evolutie van het duinareaal te Knokke-Heist (een kort overzicht van de evolutie van het landschap van de oudste tijden tot nu)*;

— Lic. F. Dierickx Visschers: *Enkele aspecten van het dagelijkse leven in de 19de eeuw (een intrigerende kijk op het dagelijkse leven in de Zwinstreek vanuit de positie van de vrouw)*;

— Lic. F. Welvaert: *Toerisme: een verschijnsel in tijd en ruimte (een schematisch overzicht van het ontstaan van het toerisme zowel ruimtelijk (urbanisatie) als tijdelijk (mode en mentaliteit)*;

— G. Burggraeve: *De natuurhistorische betekenis van het Zwinreservaat (een boeiende beschrijving van de fauna en flora van het Zwin)*;

— *Beknopte bibliografie.*

Zoals hierboven blijkt gaat het niet om een chronologisch overzicht van de Zwinstreekgeschiedenis, maar om een aantal specifieke invalshoeken. De realisatie van '2000 jaar Zwinstreek' wordt verzorgd door Mappamundi in samenwerking met het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap - A.R.O.L.- Bestuur Monumenten en Landschappen.

Summary

The Belle-Vue Hotel and the Rotunda (1910-1985) at Westende, a Monument

An exhibition by 'Sint-Lukas' Archive on the subject of the Belle-Vue Hotel and the 75 years of its stirring history, was the inducement to comment on its architect and on the architectural merit of one of the few coastal buildings that survived the world wars and the demolition-fever attending the expansion of tourism.

Octave Van Rysselberghe's architectural oeuvre is usually considered to fall apart into three stages.

His **eclectic period**, from 1879 on, reveals a high degree of personality. It was succeeded at about 1896 by an **Art Nouveau** period, characterized by his close professional bond with H. Van de Velde. The house for P. Otlet at Brussels (ill. p. 7) is exemplary for his Art Nouveau affiliation. His **premodernistic work**, from 1909 on, forms a rupture with his former oeuvre, because of the value it attaches to volume and fenestration, and their reciprocal affection, at the cost of the abstract line. The architects of this 2nd Art Nouveau period, which — according to L. Van der Swaelmen — Van Rysselberghe was the leader of, did no longer strive primarily for complete innovation; they tended to a rather rational architecture, however not ascetic.

Take the Belle-Vue Hotel. In spite of its new outlook, its extreme simplification and its rational character, it preserves the link with tradition. Its uniqueness lies in the combination of functionalistic expression and a sensitive approach, the latter especially with reference to classical architecture. This is precisely what makes it into a masterpiece.

The Belle-Vue Hotel being protected by Royal Enactment of 27.04.1983 refers to the appreciation for its quality and to the gradually arising esteem for its architect.

The Conservation of Textile

For 15 years now the 'Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium' (Royal Institute for the Art Heritage) goes into the problem of the conservation of textiles. The treatment of each sample includes a whole process which roughly boils down to the following scheme.

A **preliminary inquiry** starts with the visit of the textile in situ in order to verify its condition. With this as a basis a restoration dossier must be drawn up comprising exhaustive information: all art-historical data available, a complete illustration, the study of the texture, the identification of the dyes ...

As **cleansing** old textiles turns out to be a very delicate matter it should as often as possible be avoided. In most cases water is the most favourable means to do this. The **consolidation** of each textile must always be confined to what is really indispensable for its conservation. In addition all interventions should be reversible and should by no means harm the authentic materials.

The uniqueness of each textile makes it impossible to describe categorical treatments in exclusive terms. Therefore the authors quote a number of individual cases which are to a certain degree representative for the category.

A 19th-century *lace* fan has been restored recently (ill. p.15). It had to be lined again and was afterwards recomposed according to an archival photo.

The Doornik *tapestry* 'Laomedon refuses the Argonauts the passage to Troy' (ill. p.13) has been subject to numerous restorations and consequently irreparably damaged. One decided to merely consolidate the present condition of the tapestry.

A **gold-embroidery** out of the 16th century on a chasuble from St. Remigius' Church at Baarle-Hertog, has been stripped of all disturbing alterations and then conserved (ill. p.17). The two sides of the 'Flag of the Volunteers of Henegouwen' (ill. p. 18-19) have been treated separately. The tears have been glued at the back side.

A final chapter with respect to the conservation of textiles deals with **exhibiting and storing** them. Neglecting the optimal circumstances of humidity, space, light intensity, tension, hygiene ... accounts frequently for premature interventions.

It is only recently that the art of textile gained importance. A new discipline of conservation was the means to safeguard this art, more in particular the aesthetic value and material identity of the objects.

The Restoration of 'De Olifant' at Bruges

The history of a monument is almost as by rule a history of modification and rebuilding.

The remarkable house 'De Olifant' (The Elephant) at Bruges, dating back to 1564, did not escape this quasi natural process. Its façades and roofing were protected by Royal Enactment of 09.07.1974. Its latest restoration dates from 1984.

A first adaptation to the then actual needs, in particular involving the ground-floor, is to be situated at about 1760-1770. Window-frames were lowered and the niches filled in with a 'modern' frame-type; the geometrical tracery on the parapet above the windows was removed; the entrance and door-frame were modified as well. It is not unlikely that the simplification of the gable end, the removal of the mullions of the first-floor windows and of the plastering, date from the same period. A drawing of 1875 by Verschelde (ill. p. 44, left) and a drawing attending the building-request of 1876 (ill. p. 44, right) depict the newly acquired face of 'De Olifant'.

1876 accounts for another rebuilding, comprising the scraping of the plastering and the replacement of the muntin-construction by larger window-panes (ill. p. 43). The house has thus been preserved up to 1982 (ill. p. 42).

After its purchase in 1978, the interior of the house was adapted to modern requirements. As to the restoration of the attic and the façades, a dossier has been handed in in view of obtaining subsidies. Especially the restoration of the front entailed problems of an architectural-historic nature, and in particular where gable end and window-types were concerned.

The flying façade must have been composed of 5 small brick columns, alternating with the merlons of the battlement. At least since 1875 (ill. p. 44, left) there is only one column left exceeding the parapet. The lack of iconographic material as to the original outlook of the **gable end** induced a simple consolidation of the historically grown situation.

As to the **window-types** the front approaches the drawing by Verschelde (ill. p. 44, left), except for the first floor, the window-types of which date from 1876. The shutters were removed, so too for the base plastering. The bricked-up niches of the cellar were opened again. The windows of the first floor reacquired their mullions. The weathered mullions of the second floor were replaced, the opening panes acquired mullions, the fixed part above the transom got leaded lights. This restoration did not aspire to be a reconstruction, because of insufficient security as to the initial outlook, especially of cellar and ground-floor. It aimed rather at the conservation of the building including its historical load, the subdivision of the window-panes being one of the few recent refinements.

At last 'De Olifant' enters upon a 'healthy' future.

The Landscape 'Ertbrugge-Zwarte Arend' at Wijnegem and Deurne

The landscape 'Ertbrugge-Zwarte Arend' is part of the borderland between Deurne (Antwerp) and Wijnegem, right at the north of the highway Antwerp-Turnhout.

The present outlook of this landscape has been determined mainly in the 18th century: the Turnhoutsebaan was diverted, the castle 'Zwarte Arend' was built and the domain 'Ertbrugge' realized with its buildings.

The nucleus of the landscape, the domain 'Ertbrugge', grew, from the second world war on, into a deciduous forest with a remarkable flora of, among other things, Lily-of-the-Valley, May Lily, Common Solomon's Seal and Cuckoo-pint. The 'Boze Dreef', a double-row lime-avenue, gives passage from the Turnhoutsebaan, whereas the Ertbruggedreef, a double-row beech-avenue, forms the connection with the Schotensteenweg.

The 'Ertbrugge' forest lies in the middle of grasslands, fields, small groups of trees and wild shoots. In the north there are still a few heather relicts preserved with, for instance, Bell-heather, having here one of its last habitats in Great-Antwerp.

The landscape further includes the remnants of the 'Zwarte Arend' domain, viz the castle with coach-house and stables, and the park going with it, that was laid out at about the first world war.

A great part of the 'Zwarte Arend' domain was plotted out in the sixties, while in the seventies the rural environment in the northeast and the west was being occupied respectively by small and medium-sized enterprises and by a school complex.

Until before the interim legal protection of the 'Zwarte Arend' domain, being marked out on the Antwerp Regional Plan as 'area for Service-Residency', was seriously threatened by the raising of buildings at the use of people who can not or hardly provide for themselves.